

**А. А. Гіруцкі
А. Я. Міхневіч**

МОВЫ, БЛІЗКІЯ НАМ ЗМАЛКУ..

**Мінск
2009**

У кнізе расказваецца як складваліся лексічныя сістэмы дзвюх блізкароднасных — беларускай і рускай — моў, якімі шляхамі абменьваліся яны лексічнымі адзінкамі, якія культурна-гістарычныя ўмовы і прычыны прывялі да таго, што паступова беларуска-рускі ўплыў змяніўся ўплывам руска-беларускім, якія працэсы характэрны для ўзаемадзеяння беларускай і рускай моў і культур на сучасным этапе

Адрасуецца тым, хто цікавіцца праблемамі мовы і яе развіццём.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

АДАЎТАРАЎ

Галоўная мэта прапануемага выдання — даць шырокаму колу чытачоў, перш за ўсё старшакласнікам, пэўныя ўяўленні аб двухмоўі як з'яве сацыяльнай, культурна-гістарычнай і лінгвістычнай. Такія веды асабліва патрэбныя ў нашай рэспубліцы, дзе існуюць дзве дзяржаўныя мовы — беларуская і руская. Асноўны змест кнігі і накіраваны на тое, каб паказаць асаблівасці ўзаемадзеяння дзвюх блізкароднасных моў у розных гістарычных умовах і на сучасным этапе.

Жанр навукова-папулярнага выдання патрабуе прытрымлівацца пэўнага стылю і формы падачы матэрыялу. З гэтае прычыны цытаванне навуковых прац даецца без прынятых у навуковых выданнях пашпартных дадзеных літаратурных крыніц, некаторыя тэарэтычныя звесткі падаюцца ў выглядзе адступленняў і г.д. Шырока *цытуюцца* літаратурна-мастацкія крыніцы, асабліва паэзія, тым не менш змест выдання захоўвае ўсё тое, што прынята лічыць навуковасцю.

Ці так гэта на самой справе — судзіць чытачу.

«ПАРОЛЬ НЕЎМІРУЧАСЦІ — РОДНАЯ МОВА»*

... *Калі слову то й сэрцу баліць...*

Еўдакія Лось

Слова, мова — вялікая тайна. Усе рэлігіі лічаць іх дарам божым, які чалавек атрымаў разам з жыццём. Мова з’яўляецца самым старажытным і дзейсным сродкам, які аказвае ўплыў на ўсе сферы жыцця чалавецтва, захоўвае яго грамадска-гістарычны вопыт на працягу тысячагоддзяў.

Вядомы польскі мовавед Я. Развадоўскі сцвярджаў, што задоўга да з’яўлення якіх бы то ні было навук, а таксама рэлігій і мастацтваў, у чалавека ў яго ўласным паўсядзённым жыцці ўжо былі элементы і перадумовы ўсяго гэтага, замацаваныя ў фактах мовы. Яшчэ да ўзнікнення рэлігій, існавалі паняцці і словы, якія абазначалі таямнічыя, загадкавыя для чалавека з’явы і сілы, розныя чары, добрых і злых духаў, багоў, замагільнае жыццё і інш. Перш чым узнікла “тэорыя пазнання”, у ў мове ўжо існавалі словы, якія называлі адчуванні, прадстаўленні і паняцці. Задоўга да прафесійнай паэзіі і паэтаў мела месца паэтычная творчасць, якая праяўлялася ў рытмізацыі маўлення, асанансах і алітэрацыях, ужыванні рыфм, параўнанняў і метафар. Інакш кажучы, разам з праяўленнямі чалавечага жыцця развівалася ўсё, што называецца навукай і філасофіяй, рэлігіяй і літаратурай.

З першых дзён свайго жыцця індывідуум пачынае авалодваць грамадска-гістарычным вопытам чалавецтва ў той канкрэтнай форме, якую забяспечвае яму першая — родная — мова. Паўнацэннае валоданне роднай мовай — гэта не што іншае, як валоданне сацыяльнымі, інтэлектуальнымі, маральнымі, эстэтычнымі і іншымі каштоўнасцямі, якія выпрацаваны і вербальна — з дапамогай слова і ў самім слове — замацаваны ў даным моўным асяроддзі.

Не выпадкова ўсе народы ўсхваляюць і апяваюць мацярынскую мову. Не цяжка зразумець і глыбокую павагу людзей да калыханкі, народнай казкі і песні, да ўсяго таго, што стварае першаснае моўнае асяроддзе, якое становіцца для дзіцяці родным.

Прыгадасм, як ацэньвалі родную мову выдатныя педагогі і дзеячы культуры. Роднае слова — гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём і акаляючы нас свет, — лічыць Якуб Колас. Пагэтаму неабходна так старанна вывучаць сваю родную мову, ведаць і любіць лепшыя творы беларускай літаратуры. І перш за ўсё трэба ведаць свой народ, яго гісторыю, яго багатую вусную творчасць. «Родная мова, — пісаў Якаб Гагешвілі, аўтар кнігі «Дэда эна» («Маці-Мова»), з дзяцінства знаёмай кожнаму грузіну, — звязана з чалавекам не знешне. Яна не падобная на адзенне, мяняць якое можна лёгка і бяскрыўдна. Родная мова — невычэрпны скарб, бясконцы сшытак, у якім захоўваецца ўсё багацце розуму, фантазіі сэрца, думкі, пачуццяў народа, багацце здзейсненага і перажытага народам».

Адзначаючы глыбіннае значэнне роднай мовы К. Дз. Ушынскі пісаў, што не толькі ўмоўным гукам вучыцца дзіця, авалодваючы мовай, яно п’е

* З верша П. Макаля «Родная мова».

духоўную сілу з радзімых грудзей роднага слова. Слова растлумачвае дзіцяці прыроду, як не мог бы растлумачыць яе ні адзін даследчык прыроды; яно знаёміць яго з характарам людзей, што акружаюць яго, з грамадствам, у якім ён жыве, з яго гісторыяй і імкненнямі, як не мог бы пазнаёміць ні адзін гісторык; яно ўводзіць яго ў народныя вераванні, у народную паэзію, як не мог бы ўвесці ні адзін эстэтык; яно дае такія лагічныя паняцці і філасофскія погляды, якіх, зразумела, не мог паведаміць дзіцяці ні адзін філосаф.

Родная мова не толькі захоўвае для чалавека і аддае яму неацэнныя духоўныя багацці — яна і сама патрабуе аховы, адданасці ёй.

Варта адрозніваць два бакі адносін чалавека да роднай мовы: веданне мовы і веды аб мове, або, як гавораць вучоныя, моўную кампетэнцыю і лінгвістычны круггляд.

Гэтыя нататкі прысвечаны аднаму з пытанняў гістарычнага «жыцця» беларускай мовы — яе мінулым і сучасным лексічным кантактам з рускай мовай. Іх вывучэнне — не вузкая мовазнаўчае пытанне, бо сувязі моў — гэта заўсёды і сувязі культур, сувязі гістарычных лёсаў народаў, якім выпала не аднойчы сустракацца на шляхах і скрывавацца ў іматэрыяльнага існавання.

Праблема суадносін мовы і культуры праходзіць праз усю гісторыю філалагічнай навукі. Адной з прычын гэтага з'яўлялася разуменне таго, што нават прасцейшая культурная дзейнасць неабходна грунтуецца на ідэях ці абагульненнях, якія чалавечы розум фармуе, перадае з дапамогай маўлення. Найбольш ярка ў XIX—XX стагоддзях праблема “мова і культура” увасобілася ў такой з плыні мовазнаўства як этналінгвістыка. Сярод яе стваральнікаў — амерыканскія вучоны Э. Сэпір, які сутнасць мовы бачыў не столькі ў яе фармальным асаблівасцях, колькі ў сувязях з культурай, грамадствам, гісторыяй, што і вызначаюць унутраную прыроду і спецыфіку мовы кожнага этнаса. Калі культура ёсць тое, што пэўнае грамадства робіць і думае, то мова ёсць тое, як думаюць, — лічыў Э. Сэпір.

Новы імпульс праблема суадносін мовы і культуры атрымала ў канцы XX — пачатку XXI стагоддзя ў сувязі з узрастаннем цікавасці да феномена культуры і мовы як важнай часткі гэтага феномена. Гэтаму садзейнічала і павышаная ўвага да нацыянальнай самасвядомасці этнасаў, якія спрабуюць знайсці сваё месца і сваю ролю ў сучаснай сістэме міжкультурнай і міжмоўнай камунікацыі. «У эпоху свайго нацыянальнага адраджэння і нацыянальна-моўнага самавызначэння і ў далейшыя перыяды сваёй гісторыі, — слушна адзначаў выдатны знаўца славянскіх моў і культур В. У. Вінаградаў, — славянскія народы знаходзілі глыбокую і трывалую культурную апору ў моўных сродках і дасягненнях адзін у аднаго... Адбываецца своеасаблівы культурна-моўны ўзаемаабмен паміж славянскімі народамі» [6, с. 24].

Іменна ў такім святле і трэба ацэньваць у першую чаргу тыя працэсы, што адбываліся і адбываюцца ў беларускай і рускай мовах і ў галіне лексікі. Нельга не пагадзіцца з думкай У. І. Пічэты. Няма ні патрэбы, ні падстаў для

адмаўлення дабратворнага ўплыву рускай культуры на беларускую. Але сёння асабліва важна імкнуцца да максімальна аб'ектыўнага ўзнаўлення форм і сутнасці працэсаў узаемадзеяння дзвюх усходнеславянскіх культур і блізкароднасных моў. А працэсы гэтыя былі рознанакіраваныя. Беларуская культура і беларуская мова ў пэўныя перыяды аказвалі значны ўплыў на духоўнае жыццё рускага народа. Такі ўплыў не знік і сёння, і толькі ад беларусаў, ад развіцця іх культуры, мастацтва, мовы, самасвядомасці залежыць лёс гэтага ўплыву. Сам народ вызначае, ці будзе ён цікавы для сваіх блізкіх і далёкіх суседзяў.

Варта яшчэ падкрэсліць і тое, што нацыянальны ўзаемаўплыў у духоўнай сферы па самой дыялектыцы жыцця і неадналінейнасці гістарычнага працэсу не быў суцэльна і паслядоўна станоўчым. Узаемадзеянне культур магло набываць і формы выцяснення, замены адной з іх іншай, прынамсі, у некаторых сферах і напрамках іх развіцця. Вядомым гістарычным прыкладам тут можа служыць заняпад беларускай пісьменнасці ў канцы XVII стагоддзя, калі польскі сейм спецыяльнай пастановай забараніў ужыванне беларускай мовы ў дзяржаўных дакументах, калі галоўнымі формамі захавання ўнутрымоўнага і функцыянальнага развіцця мовы беларускага народа на доўгі час сталі беларускія дыялекты, вусна-народная творчасць. Відавочна, што многія негатыўныя з'явы ў развіцці і функцыянаванні беларускай мовы, напрыклад звужэнне грамадскіх функцый, неразвітасць некаторых стыляў (навуковага, афіцыйна-справявага, прамоўніцкага і інш.), падзенне яе прэстыжу ў сферах навучання і адукацыі, паўсядзённага ўжытку, друку і г. д., узніклі не самі па сабе, а ў выніку ўздзеяння пэўных фактараў.

Сённяшняе адраджэнне беларускай культуры адбываецца ва ўмовах, калі да яе вяртаюцца многія з тых, хто доўгія гады па розных прычынах быў як бы адарваны ад нацыянальнай глебы. Гэта датычыцца і беларускай мовы як адной з самых галоўных складаючых нацыянальнай культуры. Адрыў ад мовы можна ліквідаваць, зразумела, у першую чаргу практычным авалоданнем ёю, набыццём «моўнай кампетэнцыі». Але не меншую ролю ва ўзбагачэнні нацыянальнай самасвядомасці адыгрывае і пашырэнне «лінгвістычнага кругагляду», паглыбленне ведаў аб тым, як родная мова жыве і развіваецца. «...Да беларускай мовы гараджанін выходзіць ужо праз адукаванасць», — заўважаў Алесь Адамовіч. І з гэтым нельга не пагадзіцца...

ІШЛО СЛОВА З ЗАХАДУ...

*Паплыло наводкаю,
Загуло, як вецер,
Слова беларускае
Па вялікім свеце.*

Янка Купала

Шмат сказана і напісана пра багацце і хараство вялікай рускай мовы. Яна адлюстроўвае перш за ўсё стваральны талент народа, які з'яўляецца яе носьбітам. Стагоддзямі назапашвала народная памяць уяўленні, паняцці, вобразы, каб у рэшце рэшт выразіць гэта ў трапным і бясконца разнастайным слове. Увесь неабдымны вопыт гістарычнага шляху, які прайшоў рускі народ, адбіўся ў яго мове. Але гэты вопыт уключаў і шматлікія кантакты з іншымі народамі, у тым ліку з беларусамі. Таму зразумела, што рускі лексicon павінен захоўваць сляды гэтых кантактаў. І сапраўды. Як паўнаводная рака ўбірае ў сябе рэкі-прытокі, руская мова прыняла і зліла ў магутным слоўным струмені шматлікія патокі і ручэйны запазычанай лексікі.

Быў у гэтым струмені і «беларускі ручай». Але які ён — вялікі, малы, проста незаўважны? І ці цячэ ён зараз? Адказаць на гэтыя пытанні не вельмі проста.

Даследаванне працэсаў і вынікаў лексічнага ўзаемадзеяння рускай і беларускай моў вядзецца ўжо не першае дзесяцігоддзе, аднак праблема ў цэлым яшчэ даволі далёкая ад канчатковага вырашэння. Такое сцверджанне асабліва правільнае для прыкметнага аспектаў гэтай праблемы, адным з якіх можна лічыць пытанне аб лексічным уплыве беларускай мовы на рускую. Яго вырашэнню перашкаджаюць аб'ектыўныя і суб'ектыўныя прычыны. Да ліку апошніх адносіцца даволі пашыраная думка (якая нё заўсёды, праўда, выказваецца адкрыта), што руская мова з прычыны сваіх бяспрэчных вартасцей і сваёй значнасці наўрад ці мела патрэбу ў тым, каб штосьці запазычваць у сваёй «малодшай сястры» — мовы беларускай. Гэтая думка практычна выразілася ў тым, напрыклад, што ў навуковай літаратуры амаль не знайшла адлюстравання пасрэдніцкая роля беларускай мовы ва ўзбагачэнні рускай — лексікай заходнееўрапейскага паходжання.

Аб'ектыўныя ж прычыны слабай вывучанасці ўплыву беларускай мовы на рускую заключаюцца ў іх генетычнай блізкасці, цесных гістарычных сувязях, разнастайнасці і складанасці грамадска-палітычных, сацыяльна-эканамічных і этналінгвістычных умоў, у якіх адбываліся і адбываюцца кантактаванне і ўзаемаўплыў дзвюх моў, цяжкасці дэталёвага аналізу гэтых умоў.

Трэба звярнуць увагу і на складанасць палітычнай, рэлігійнай, этнаграфічнай, моўнай сітуацыі ў Заходняй Русі ў XVI—XVIII стагоддзях. Тагачасныя рускія чыноўнікі і кніжнікі вельмі часта пры вызначэнні нацыянальнасці выходца з Заходняй Русі змешвалі і аб'ядноўвалі этнаграфічныя, палітычныя і рэлігійныя адзнакі асобы. Тэрміны *иноземец*, *черкас*, *малороссиянин*, *белорусец*, *поляк*, *литвин*, *литовский человек*, *казак*

(якія проціпастаўляліся слову *русский*) паміж сабой часцей атаясамліваліся, чым супрацьстаўляліся, а часам, у той ці іншай камбінацыі, прыкладаліся да адной і той жа асобы, напрыклад: *черкасский белорусец Тимофей Трофимов сын; Алексей Боровой, черкасский запорожский казак, что бывал поляком; литвин-белорусец христианской веры, запорожский отставной казак; малороссиянин... родиною польской нации*. Вызначыць пры такіх умовах сапраўдную нацыянальнасць і моўную прыналежнасць выхадца з Заходняй Русі справа вельмі складаная, а часам і не-магчымая.

У адзначаны перыяд існавала таксама пэўная ўкраінска-беларуская агульнасць літаратурнай мовы Заходняй Русі. Таму ў шэрагу выпадкаў немагчыма дастаткова акрэслена адмежаваць беларускі лексічны ўплыў на рускую мову ад украінскага, як і размежаваць іх пасрэдніцкую ролю ва ўзбагачэнні лексікі рускай мовы словамі заходнееўрапейскага паходжання, асабліва польскага.

Каб адкінуць згаданыя вышэй прычыны суб'ектыўнага парадку, трэба аперыраваць аб'ектыўнымі моўнымі фактамі. Але пачнем з таго, што звернемся да фактаў «суб'ектыўных» — спашлемся на думкі даследчыкаў, якія цікавіліся праблемай беларускага ўплыву на рускую мову.

Яшчэ ў 1871 годзе этнограф-славіст і гісторык П. А. Бяссонаў адзначыў, што «беларуская мова, стаўшая ў XVI—XVII стст. мовай усёй Заходняй Русі, увайшла вельмі важным інгрэдыентам у велікарускую літаратуру».

Акадэмік В. У. Вінаградаў лічыў, што для гісторыі рускай мовы яе жывая сувязь з украінскай і беларускай мовамі была ў вышэйшай ступені плённай. Апошнія ўнеслі свой уклад у слоўную скарбніцу рускай мовы.

Указваючы на разнастайнасць форм узаемаўплыву ўсходнеславянскіх моў, Ф. П. Філін сцвярджаў, што ў XVI—XVII стагоддзях яўна пераважала ўкраінска-беларускае ўздзеянне на рускую літаратурную мову, а ў XIX і XX стагоддзях больш заўважаецца рускі ўплыў на ўкраінскую і беларускую літаратурныя мовы.

М. Г. Булахаў, адзначаючы слабую даследаванасць ролі беларускай мовы ў развіцці іншых славянскіх, у прыватнасці рускай, украінскай і польскай моў, падкрэсліваў, што правамернасць пастаноўкі гэтага пытання грунтуецца на тым, што беларуская літаратурная мова ўжо ў XV—XVII стагоддзях мела развітую сістэму стыляў, а таксама багатую сістэму лексіка-фразеалагічных сродкаў. Дзякуючы гэтаму яна і аказвала прыкметны ўплыў на суседнія славянскія літаратурныя мовы.

Падобныя выказванні можна памнажаць. Значэнне іх заключаецца ў тым, што яны падцвярджаюць сам факт уплыву беларускай мовы на рускую і ўказваюць на некаторыя гістарычныя асаблівасці, прычыны і фактары такога ўплыву. Сістэматызацыя гэтых фактараў, неабходная для высвятлення характару ўзаемадзеяння дзвюх моў, павінна, відаць, пачынацца з супастаўлення асноўных, гістарычных момантаў іх развіцця, якія абумовілі спецыфічныя рысы гэтых моў.

Калі гістарычны шлях рускай літаратурнай мовы ў цэлым прасочваецца як непарарывнае развіццё, што прывяло яе да цяперашняга стану, то найважнейшай асаблівасцю гісторыі беларускай мовы з'яўляецца наяўнасць у ёй дзвюх літаратурных форм, не звязаных паміж сабой адносінамі пераемнасці: літаратурнай мовы XV—XVII стагоддзяў і новай літаратурнай мовы, якая склалася на народна-дыялектнай аснове ў храналагічных рамках ста—стадваццаці апошніх гадоў. Стагоддзе ж XVIII і першая палавіна XIX былі, як вядома, перыядам заняпаду беларускай пісьменнасці і кніжнай (літаратурнай) мовы. Але не трэба забываць, што на ўсім працягу існавання беларускай народнасці жылі і развіваліся дыялектныя формы беларускай агульнанароднай мовы ў іх непарарывнай у часе ўнутранай еднасці, у пастаянных кантактах з гаворкамі суседніх славянскіх моў, уключаючы рускую. Улік трох форм існавання беларускай мовы — народна-дыялектнай, стара- і новабеларускай літаратурных моў — найболей мэтазгодная зыходная пазіцыя для вывучэння і характарыстыкі беларускага лексічнага ўплыву на рускую мову.

Для паўнаты якаснай і колькаснай характарыстыкі гэтай з'явы неабходна таксама прыняць пад увагу істотную акалічнасць: беларускае ўздзеянне на рускую мову здзяйснялася як на тэрыторыі самой Беларусі, так і ў велікарускім рэгіёне.

Важнае значэнне мае і тое, у якой форме — пісьмовай ці вуснай — кантактавалі мовы. Варта, таксама, памятаць пра якасныя адрозненні ў працэсах кантактавання моў народаў нашай краіны ў дарэвалюцыйнай Расіі і пасля рэвалюцыі, ва ўмовах будаўніцтва новага грамадства.

Хоць дыялектны ўзаемаўплыў беларускай і рускай моў не падлягае сумненню, узнавіць поўную яго карціну цяжка. Ёсць меркаванне, што ён закранаў, у прыватнасці, такія старажытныя лексічныя пласты, як тэрміны роднасці, а таксама лексіку батанічную, бытавую і інш. Асабліва актыўна такія ўплыў прыходзіў у пагранічных зонах.

У XIV—XVIII стагоддзях уздзеянню беларускай мовы падлеглі рускія паўднёва-ўсходнія і іншыя паўднёва-заходнія і заходнія гаворкі. У лінгвістычнай літаратуры змяшчаецца колькасць назіранняў і заўваг, што датычацца запазычанняў рускімі гаворкамі асобных беларускіх лексем. Да ліку апошніх даследчыкі адносяць словы *быдло*, *кулеш*, *шлях*, *шкода*, *гвалт* (шум), *рулі* (хлеб, накрышаны ў ваду ці малако), *колдра*, *стрельба*, *хобёл* (хам), *прахоны* (вадкі, негусты), *ганаіць* (спяшацца; прыспешваць), *хотуль* (вялікі палатняны мех) і пад. Тут трэба мець на ўвазе, што некаторыя з прыведзеных лексем з'яўляюцца агульнымі для беларускай і ўкраінскай моў. Вядомыя яны і ў польскай мове. І гэта дае падставу пры іх ацэнцы (*быдла*, *кулеш*, *шлях*), як і некаторых іншых лексем, гаварыць пра беларуска-ўкраінска-польскі ўплыў.

Лексічныя элементы беларускай мовы маглі пранікаць у рускае дыялектнае маўленне і ў тых выпадках, калі беларуская гаворка аказвалася ў

рускамоўным акружэнні. Вось характэрны эпізод з аповесці пра У. І. Даля. «У Ніжнім Ноўгарадзе Даль прасіў чыноўнікаў, што ездзілі ў камандзіроўкі па губерні, запісваць новыя словы і адзначаць асаблівасці вымаўлення. Адночы ён праглядаў запісы, прывезеныя з некалькіх паселішчаў Лукаянаўскага павета: «Дык гэта ж беларусы!» Здзіўленым чыноўнікам параіў: «Парыйцеся ў архівах». Парыліся і знайшлі: пры цары Аляксею Міхайлавічу ў гэтыя мясціны і сапраўды пасялілі беларусаў» [18, 61].

Дыялекны ўплыў беларускай мовы на рускую, як і адваротны, працягваўся, трэба меркаваць, ва ўсе часы іх існавання. Гэта знайшло адлюстраванне ў структуры як асобных дыялектаў, так і літаратурных моў. Значную цікавасць мае пытанне пра дыялектны ўзаемаўплыў беларускай і рускай моў у плане стылістычнага разыходжання (дывергенцыі) лексем, агульных для абедзвюх моў. Так, і ў беларускай, і ў рускай мовах выкарыстоўваюцца адны і тыя ж элементы, але з рознымі стылістычнымі ўласцівасцямі. Вось прыклад. У рускай мастацкай літаратуры словы *коваль, оброть, аж, ажно, глухмень, духмяны, гостевать, гультай, дарма, дарма что, дежа, досюль, дотыкаться, жменя, жмья, жниво* і іншыя лічацца дыялектызмамі, у мове ж беларускай яны складаюць літаратурную норму. Наўрад ці можна меркаваць у гэтым выпадку, што падобныя словы з'яўляюцца ўласна рускімі дыялектызмамі і што пра беларускі ўплыў тут гаварыць нельга.

Якімі ж фактарамі абумоўліваўся ўплыў старабеларускай пісьмова-кніжнай (літаратурнай — на той час) мовы на рускую на тэрыторыі Рускай дзяржавы? Найважнейшыя з іх такія: працяглыя эканамічныя і палітычныя сувязі паміж Польшка-Літоўскай і Рускай дзяржавамі; распаўсюджанне ў Рускай дзяржаве беларускай літаратуры як у арыгіналах, так і ў перакладах; прыезд у Маскву беларускіх майстроў, настаўнікаў, вучоных, якія звычайна валодалі некалькімі мовамі; перасяленне беларусаў у Рускую дзяржаву, у тым ліку і на ўсходнія землі, у Сібір у выніку ўзмацнення феадальнага прыгнёту, нацыянальнага і рэлігійнага ганення, эканамічнага і палітычнага заняпаду Рэчы Паспалітай, ваенных сутыкненняў паміж Рускай дзяржавай і Польшчай і г. д.

У XVI—XVII стагоддзяў міграцыя беларускага насельніцтва ў Рускую дзяржаву была асабліва інтэнсіўнай. І хоць гістарычныя крыніцы не заўсёды дазваляюць высветліць маштабы перасяленняў, можна сцвярджаць, што з Беларусі ў Рускую дзяржаву перасяляюцца многія сяляне, рамеснікі, гандляры, людзі духоўнага сану. У верасні 1672 г. быў апублікаваны нават спецыяльны царскі ўказ, паводле якога для выхадцаў з Беларусі ў Маскве стваралася асобая Мяшчанская слабада.

Перасяленцы-беларусы аказалі пэўны ўплыў на развіццё рамёслаў, гандлю, мастацтва, культуры, кнігавыдавецкай справы. Добра вядома асветніцкая і педагагічная дзейнасць выхадца з Беларусі Сімяона Полацкага. Акрамя яго, у Рускай дзяржаве займаліся педагагічнай дзейнасцю, а таксама

перакладалі кнігі манах аршанскага Куцеінскага манастыра Макарый, манах Варлаам, які нарадзіўся ў Полацку, і інш. Шырокую кнігавыдавецкую дзейнасць разгарнулі аршанскія манахі, што перасяліліся ў Іверскі манастыр. Аднак перакладамі займаліся не толькі вучоныя манахі. Да пачатку XVII стагоддзя сфарміравалася своеасаблівая карпарацыя перакладчыкаў — дзякоў пасольскага прыказу, у асноўным украінцаў і беларусаў. Іх галоўная задача заключалася ў перакладзе дзяржаўных дзелавых папер, мова якіх павінна была адпавядаць мове маскоўскай канцылярыі, дзелавой мове Руская дзяржавы. Асноўны масіў рускай перакладной літаратуры XVII стагоддзя — вынік іх дзейнасці.

Выхадцы з Беларусі і Украіны паспрыялі развіццю рускага вершаскладання, літаратурных стыляў і кірункаў, новых відаў літаратурнай творчасці. Напрыклад, сляды агульнаеўрапейскага літаратурнага кірунку барока ў Рускай дзяржаве выразна выяўляюцца з пачатку 60-х гадоў XVII стагоддзя перш за ўсё пад пяром асеўшых тут выхадцаў з Украіны і Беларусі, былых выхадцаў Кіева-Магілянскай калегіі. Станаўленне ў рускай паэзіі сілабічнага вершаскладання звязана з імем Сімяона Полацкага.

Вялікую ролю адыгралі беларусы і ўкраінцы ў станаўленні і развіцці рускага тэатра. У дзейнасці першага рускага тэатра прымалі ўдзел у асноўным беларусы, першай тэатральнай пастаноўкай Масква абавязана Сімяону Полацкаму. На думку некаторых даследчыкаў, без славяна-ўкраінскіх пошукаў і набыткаў наўрад ці было б магчымым узнікненне ўласна рускага тэатра.

Прыкметная асветніцкая, педагагічная, культурная і эканамічная роля беларусаў у жыцці Рускай дзяржавы XVI—XVIII стагоддзяў вызначыла і ўплыў беларускай мовы на рускую. Элементы беларускай мовы пранікалі не толькі ў вуснае маўленне, але і ў пісьмовае, бо, як ужо адзначалася, выхадцы з Беларусі займаліся перакладамі, кнігавыдавецкай дзейнасцю, літаратурнай творчасцю, справай перапіскай. Слоўнікавы састаў «барочнай» літаратуры грунтоўна пазнаёміў за кошт кніжнай мовы тагачасных украінскіх і беларускіх літаратараў: *згода, умова, оздоба, офера, оборонца, дедич* і інш. У перакладной літаратуры з лацінскай, польскай і іншых моў таксама сустракаюцца беларускія словы. Як адзначае К. В. Харламповіч, заходнеруская літаратура і мясцовыя настаўнікі, што на працягу дзесяцігоддзяў выкладалі ў велікарускіх школах, выпрацавалі асаблівую мову і ў сваіх вучняў-велікаросаў — мову са значнай прымессю паўднёва-заходнерускіх слоў і нават са стэцыфічнай пабудовай маўлення ў сінтаксічным плане. Характэрны ў гэтых адносінах і наступны факт. Адною з крыніц «Трыязычнага лексикона» Ф. Палікарпава, як слухна адзначае М. М. Сперанскі, з'яўляўся рукапісны беларуска-лацінска-польскі слоўнік XVII стагоддзя, складзены невядомым аўтарам. У некаторых выпадках Ф. Палікарпаў, яго памочнікі і рэдактары ў склад слоўніка ўключалі і словы невелікарускія, у прыватнасці беларускія, што можна тлумачыць або

непаслядоўнасцю складальнікаў (невелікарускія словы звычайна выдаляліся), ваганнем у размежаванні рускіх і не рускіх слоў, або тым, што такія словы былі вядомыя Ф. Палікарпаву з паўсядзённага маскоўскага маўлення канца XVII стагоддзя. З другога боку, варта прыгадаць, што ў ліку рэдактараў слоўніка Ф. Палікарпава былі выхаванцы паўднёва-заходняй школы Стэфан Яворскі і Рафаіл Краснапольскі. Гэтым, відаць, і тлумачыцца ўключэнне некаторай колькасці невелікарускіх лексічных адзінак у згаданы слоўнік.

Беларуская мова пранікала і ў справавую перапіску. Так, тэксты некаторых чалавічых, што пісаліся акцёрамі першага рускага тэатра цару, захавалі асаблівасці беларускага маўлення.

Усім сказаным і тлумачыцца наяўнасць у рускай пісьменнасці канца XVI — пачатку XVIII стагоддзя шэрагу беларускіх лексем (некаторыя з іх ёсць таксама ў польскай і ўкраінскай мовах) тыпу *державна, мнинь, мщане, мщанский, подкормий, подстолий, подскарбий, поджаший, рада, радець, радити, пань рада, пань радные, урядник, шляхта, почестливость, власный, звычай, звычайный, звычайно, жадать, меужать, належати, незгода, отримать, повага, сподваться, уживать* і многіх іншых.

Пачынаючы з канца XVII стагоддзя ўплыў беларускай мовы на рускую літаратурную на тэрыторыі Рускай дзяржавы рэзка змяншаецца. Гэта звязана з тым, што беларусы сталі адыгрываць ва ўсіх сферах жыцця Рускай дзяржавы значна меншую ролю, што звязана з памяншэннем іх міграцыі ў Расію і абрусеннем тых беларусаў, якіх жылі там раней.

Разам з тым варта адзначыць, што цікавасць да беларускага народа, беларускай культуры і мовы з боку лепшых прадстаўнікоў рускай культуры ніколі не слабела. Добра вядома, напрыклад, што сярод карэспандэнтаў А. І. Герцэна, Л. М. Талстога былі беларусы. Л. М. Талстой цікавіўся гісторыяй Беларусі, дзейнасцю Ф. Скарыны і К. Каліноўскага і, верагодна, меў некаторае ўяўленне аб беларускай мове. А. М. Горкі быў адным з першых перакладчыкаў Яскі Купалы і таксама не абыякава адносіўся да беларускай мовы. У 1910 годзе ён, знаходзячыся ў Італіі, звярнуўся да рэдакцыі беларускай газеты «Наша ніва» з лістом, у якім выказаў падзяку за дасланыя яму раней кнігі і газету, і прасіў каб даслалі яшчэ «Словарь белорусского наречия» І. І. Насовіча, беларускую граматыку і іншыя беларускія кнігі. Такіх фактаў у гісторыі ўзаемадзеяння дзвюх культур няма, і яны так ці інакш даюць падставы гаварыць і пра ўзаемадзеянне моў.

Аналізуючы прычыны, шляхі, формы лексічнага ўплыву беларускай мовы на рускую, трэба браць пад увагу агульнасць іх паходжання, якой тлумачыцца структурная блізкасць гэтых моў. Гэта блізкасць часткова абумоўлівае адносна свабоднае запазычанне розных элементаў з мовы ў мову і тым больш свабоднае разуменне беларускага тэксту рускамоўнай асобай. Паказальным у гэтым плане з'яўляецца наступны тэкст — данясенне цару Міхаілу Фёдаравічу з руска-літоўскай мяжы ад 28 лютага 1632 года (тут падаецца сучаснай графікай): *В нынешнем, Государь... году, Февраля в 28*

день, привез к нам, холопям твоим с Дорогобужского рубежа с Поляновские заставы Ярославец сын боярской Дементей Дунилов два листа запечатаны в лист, один писан Латынским письмом, а другой Белорусским письмом а сказал: привез де тот лист на Поляносскую заставу из Дорогобужа от цесарева посла Литвин Гамаян Михайлов. И мы холопи твои с листа, который писан Белорусским письмом, списав список слово в слово, послали к тебе к Государю под сею отпискою; а который, Государь, лист писан Латынским письмом и того, Государю, листа в Вязме перевести некому”.

Разам з тым носьбіты рускай мовы адчувалі і адрозненні паміж беларускай і рускай мовамі. Так, перакладаючы помнік старабеларускай пісьменнасці Літоўскі статут 1588 года, перакладчык наступным чынам каменціруе беларускія лексемы (некаторыя з іх у сваю чаргу з’яўляліся запазычаннямі) з дапамогай рускіх слоў: *пан—боярин, бискуп—епископ, титул—титло, маестат—престол, статут—судебник, прокурор—стрлпчий, парсуна—лицо, свидетели—сидельцы, миля—верста, хоругвь—знамя, коваль—кузнец, муляр—каменишчык* і інш. Такі каментарый — гэта разам з тым проціпастаўленне лексем, іх асэнсаванае размежаванне як адзінак розных моў.

Беларуская мова адыграла важную тэсціфікацыйную ролю ў запазычаннях рускай мовай лексікі заходнееўрапейскага паходжання. Пра гэта сведчыць, напрыклад, даціроўка шэрагу лексем рускай і беларускай моў: слова *прокурор* даціруецца ў рускай мове XVIII стагоддзем, у беларускай — 1509 годам, *карета* — XVIII стагоддзем і 1589 годам, *штык* — пачатак XVIII стагоддзя і 1541 годам, *шеренга* — XVII і 1598-ым, *шафран* — XVII і 1583-ым [24]; *апелляція* — 1704-ым і 1566-ым, *апробація* — 1710-ым і 1555-ым гадамі, *аптека* — XVII стагоддзем і XVI стагоддзем, *аренда* — 1656-ым і 1516-ым, *арфа* — 1698 годам і пачаткам XVI стагоддзя, *асессор* — 1688-ым і 1594-ым гадамі і г. д. Відавочна, што такія суадносіны дат не могуць быць выпадковымі.

Зараз спынімся на асаблівасцях узаемадзеяння беларускай і рускай моў на тэрыторыі Беларусі. Перш за ўсё адзначым, што да XVIII стстагоддзя для Беларусі ўзаемадзеянне жывых (вусных) форм беларускай і рускай моў не было характэрна, паколькі першыя перасяленцы з Рускай дзяржавы з’явіліся на Беларусі толькі ў канцы XVII стагоддзя. Узаемадзеянне беларускай і рускай моў на тэрыторыі Беларусі ішло ў першую чаргу па лініі кантактаў іх кніжных форм.

Вядома, што адзінства духоўнай культуры ўсходніх славян, генетычная і структурная блізкасць усходнеславянскіх моў адбіліся і на адзінстве кніжнай мовы, якой карысталіся продкі рускага, украінскага, і беларускага народаў. Адноснае адзінства кніжнай мовы ўсходніх славян працягваецца аж да XVIII стагоддзя. Пра гэта сведчыць тое, што, напрыклад, «Граматыка» Мелеція Смятрыцкага на працягу амаль двух стагоддзяў усведамлялася як граматыка роднай кніжнай мовы і рускімі, і беларусамі, і ўкраінцамі. І гэта разам з тым

не супярэчыць факту існавання асобных кніжных варыянтаў старабеларускай і стараўкраінскай моў. Ужо ў XIV стагоддзе ў мове некаторых усходнеславянскіх літаратурных помнікаў прыкметны пэўныя беларускія рысы, у XV—XVI стагоддзях яны становяцца больш устойлівымі. Асаблівасцю літаратуры Беларусі гэтага перыяду з пункту гледжання ўзаемадзеяння беларускай і рускай моў з’яўлялася стыхійная, а магчыма, і свядомая замена старажытнарускіх або кніжнаславянскіх элементаў адпаведнымі сродкамі беларускай мовы. Типовым прыкладам беларускага варыянта царкоўнаславянскай мовы лічаць мову пражскага «Псалтыра» (1517) і віленскіх «Апостала» (1525) і «Малой падарожнай кніжкі» (1522), выдадзеных Ф. Скарынам. Даследчыкі адзначаюць, што выцясненне славянізмаў беларускімі элементамі ішло ў залежнасці ад жанру рэлігійнай літаратуры: кананічныя рэлігійныя тэксты спазналі менш уплыў беларускай мовы, а тэксты, прызначаныя для хатняга чытання, насячаліся беларусізмамі ў большай ступені.

У канцы XVII і ўсё XVIII стагоддзе ўзаемадзеянне старабеларускай і кніжнай славянскай моў на тэрыторыі Беларусі практычна адсутнічала, паколькі ў той час кнігі на гэтых мовах амаль не друкаваліся. У гэты перыяд на тэрыторыі Беларусі ўзрастае ўдзельная вага беларуска-польскага і беларуска-лацінскага двухмоўя, якое існавала яшчэ ў XV—XVI стагоддзях.

З 1696 года, пасля пастановы сейма Рэчы Паспалітай, старабеларуская мова саступае месца польскай мове і лаціне ў якасці моў дзяржавы, выкарыстоўваецца ў справаводстве. Аднак лацінская мова на Беларусі, як і ў самой Рэчы Паспалітай, не замацавалася, яна паступова замяшчалася польскай. Аж да 1830 года ў Беларусі на польскай мове выдаваліся кнігі, газеты, часопісы, вялося справаводства і школьная адукацыя. Пасля паўстання 1830 года гэтыя функцыі паступова замацоўваліся за рускай мовай. Да перамогі Кастрычніцкай рэвалюцыі разгалінаванай літаратуры на беларускай мове амаль не было, друкаваліся пераважна мастацкія творы ў вельмі абмежаванай колькасці. Лёс беларускай мовы ў тагачаснай моўнай сітуацыі зыходзіць сваё адлюстраванне ў творчасці беларускіх паэтаў XIX — пачатку XX стагоддзя. Адносіны беларускіх мастакоў слова да роднай мовы, яе лёсу набываюць паэтычнае ўвасабленне. Тэмы такога ўвасаблення разнастайныя. Паэтаў хвалююць пагардлівае стаўленне эліты да беларускай мовы, яе цяжкі стан, вузкае кола грамадскіх функцый. Эпітэты *мужыцкая, сялянская, вясковая* і нават *убогая* як адлюстраванне грамадскіх функцый беларускай мовы даволі ўстойлівыя ў паэзіі адзначанага перыяду, напрыклад: *Не будуць жа знаўцы французскае мовы / Мужыцкай гаворкай засмечваць галовы: / "Сялянскія словы, фі, як непрыгожа, / Абразы салонаў, нам гэта нягожа!..."* (В. Дунін-Марцінкевіч). *Хто нашай мужыцкай мовы / Не брыдзіцца, так, як людзі, / Няхай будзе здаровы / І вяселле мае ў грудзі* (В. Каратынскі). *А што было ў кахання іхняга аснове / Раскажы вам дудар на іх сялянскай мове* (В. Дунін-Марцінкевіч). *Знаём з расійскай, з польскай мовай;*

/ Свайёй з гасьцмі ані мру-мру, / Хаця не зрокся і “вясковай” — / “Па-просту” з “простым” гавару (Я. Купала). *Песні пачаў пець той мовай убогай, / Якой пагарджаюць горка, нядбала, / Пэўна і песняў счураюцца многа, / От, ведама, здумаў Янка Купала* (Я. Купала).

На першы план у паэзіі гэтага часу выступае тэма паэта і мовы, якую сфармуляваў яшчэ Сімяон Полацкі. Ён актыўна карыстаўся ў пачатку свайго творчага шляху беларускай мовай: *Писах в начале по языку тому, / Иже свойственный бе моему дому*. Карыстанне роднай мовай — адзін з творчых прынцыпаў В. Дуніна-Марцінкевіча, нягледзечы на тое, што мова гэта мужыцкая, сялянская, халопская: *Для вас, панове, шкода халопской мне мовы.. / Як раіць пясняр Сыракомля, пішу я / Цяпер, як заўсёды, на мове мужычай... Хай той жыве, хто піша на сялянскай мове*.

Устойлівым матывам паэзіі з’яўляецца не толькі асуджэнне эліты, кіруючых колаў за пагардлівыя адносіны да беларускай мовы, але і падкрэсліванне таго факта, што беларуская мова — гэта духоўны скарб продкаў, старажытная мова, што вернасць роднаму слову — гэта вернасць свайму роду, свайму краю. Усё багацце асацыяў паэты ўвасабляюць у эпітэце *родная*: *Калі магутнага паэта з Чарнясу / Грымела лютня, дык не толькі што шляхцянка, / А нават доўж гетмана ці кашталянка / Не пагарджалі свайёй роднай мовай* (В. Дунін-Марцінкевіч). *Дзякуй табе, браце, і за тые словы, / Што ўспомнілі звыкі нашай роднай мовы* (А. Гурыновіч). *Мову родную хто / Пазабыў, асмяяў, / Загубіў за нішто, — / Каб ён свету не знаў!* (Г. Леўчык). *Маю родную мову, край — / Кажуць мне так людзі, — / Толькі выпрастайся, знай, / А твой верх тут будзе!* (Я. Купала).

Нярэдка гэтыя ж ідэі, думкі абыгрываюцца ў спалучэннях *мова продкаў, мова бацькоў ці мая мова*: *Дом маленькі ды чысты і поўны спакою, / Мову ўчуеш там, продкі казалі якою* (В. Дунін-Марцінкевіч). *Герой бальных танцаў і чаркі звінчасты, / Нібыта індык, выхваляецца часта. / Аб мове бацькоў ён пачаў забывацца. / Баіцца, што будуць ў салонах смяцца* (В. Дунін-Марцінкевіч). *Ўй нашто ж мне дана тая мая мова, / Як не ўмею сказаць тое слова, / Каб яго пачулі, каб яго пазналі, / Каб яго, то слова, ды праўдай назвалі...* (Ф. Багушэвіч).

Пачатак ХХ стагоддзя характарызуецца ўздывам беларускага нацыянальнага руху, развіццём нацыянальнай самасвядомасці, пашырэннем беларускага кнігадрукавання, усведамленнем дзеячамі беларускага адраджэння неабходнасці ўдасканалення беларускай літаратурнай мовы як галоўнага сродка нацыянальнай культуры. Адбываецца далейшае асэнсаванне паэтамі лёсу беларускай мовы ў новых гістарычных умовах. Узнікаюць новыя асацыятыўна-вербальныя рады: *мова — слова — душа — дух — свабода*. Усё часцей гучыць надзея на адраджэнне роднай мовы: *Нічога не хочу... Нічога, нічога — / Ні грошай, ні славы, ні шчасця сляпога... / А толькі ўсё жду я, каб родная мова / Хутчэй дачакала свабоднага слова!* (Г. Леўчык). *Свабоднае слова, ты, роднае слова! / Зайграй ты смялей, весялей!*

(Я. Купала). *Хай святло навукі яснай / Заблішчыць, як сонца ўсход, / Няхай родным словам ічасна / Загаворыць наш народ* (Я. Колас). *Дзякуй тым, хто нашу мову / Родную ўскрашае; / Хто цямоты ў родным слову / Нашы распрашае* (Я. Купала). *Магутнае слова, ты, роднае слова! / Са мной ты на яве і ў сне; / Душу мне затрэсла пагудкаю новай, / Ты песень наўчыла мяне* (Я. Купала). *Гэй ты, маці, родна мова, / Гэй ты, звон вялікі, слова, / Звон магучы, / Звон бліскучы, / З срэбра літы, / З злата збіты, / Загрымі ты, / Загрымі!* (А. Гарун).

За кароткі нашаніўскі перыяд адбываецца пашырэнне сацыяльных функцый беларускай літаратурнай мовы, папаўненне яе слоўнікавага складу, але яна яшчэ не зрабілася здабыткам усёй нацыі. Адзін з удзельнікаў беларускага нацыянальнага руху пачатку ХХ стагоддзя так характарызуе стан беларускай літаратурнай мовы той пары: “У беларуса ёсць народная і літаратурная мова. Першая багатая напластаваннямі гераічна-вельікарускай (усход) і польскай (захад) моў. Другая, не ўтаю, значна штучная і з цяжкасцю ўспрымаецца масамі, яна — прадукт нядаўняга паходжання, яна толькі нараджаецца, яе дзіцячыя сілы мы адчуваем на кожным слове, на кожным радку. Народная мова служыць адлюстраваннем народнага духу, яго натуральна-гістарычных дараванняў і багаццяў, але яна не дае філасофіі, навукі, мастацтва, тэхнічных ведаў, у якой такую вялікую патрэбу мае нацыя. Літаратурная мова — слабая, яна не мае масавага чытача, і таксама яна не дае навукі і тэхнічных ведаў, таму што гэтым не займалася. Яе прыгожае пісьменства пакуль што змешчана ў вершах, але яна не дала яшчэ выдатных літаратараў, гісторыкаў, раманістаў, драматургаў, якія б зрабілі ўплыў на наступныя пакаленні і адлюстраваліся ў будучым развіцці беларускай культуры. Вось трагізм беларускай мовы”. Такі стан беларускай мовы ёміста ўвасабляе ў паэтычнай форме Максім Багдановіч: *Народ, беларускі народ! / Ты — цёмны, слепы, быццам крот. / Табою ўсягды пагарджалі, / Цябе не пушчалі з яры / Душу твою абакралі, — / У ёй нават мовы няма.*

У перыяд нацыянальна-вызваленчага руху беларуская мастацкая літаратура і публіцыстыка зрабілі значны крок у сваім развіцці. Яны актыўна садзейнічалі абуджэнню нацыянальнай свядомасці беларусаў, адыгралі важную ролю ў фарміраванні беларускай нацыі і яе літаратурнай мовы. За перыяд з 1901 па 1917 год у Беларусі было надрукавана 245 кніг на беларускай мове, у той час як за ўсё XIX стагоддзе выйшла толькі 75 кніг. У 1906 годзе пачынае выходзіць першая легальная беларуская газета “Наша доля”, потым “Наша ніва”, у якой друкуюцца творы беларускай мастацкай літаратуры, навукова-папулярныя артыкулы, матэрыялы інфармацыйнага характару і інш. Значнасць гэтых падзей для развіцця беларускай мовы добра разумеюць геніі беларускай літаратуры Я. Купала і М. Багдановіч, што знаходзіць адлюстраванне ў іх паэтычных радках: *Гэй” ўсе разам без патолі, / Беларусы-дзеці! / Пашлём дзякуй “Нашай долі”, / Родненькай газеце* (Я. Купала). *Віншую ад душы, панове, / З трохлеццем вашае дзіця — / Газету ў*

беларускай мове (М. Багдановіч – “Нашай ніве”).

На жаль, час адраджэння быў кароткім. Ужо ў 1910 г. у вершы Я. Купалы “Памяці Вінцука Марцінкевіча” гучаць трагічныя матывы: *З нас самых і з гутаркі нашай / І свой, і чужынец стаў кпіці. / Ўсё роднае стала няродным, / Прост хоць і на свеце не жыці.*

Развіццё беларускай мовы, расшырэнне яе грамадскіх функцый, а разам з тым і пэўныя змены ва ўзаемаадносінах з рускай мовай адбываюцца пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі, перамога якой забяспечыла беларускаму народу дзяржаўнасць, права і магчымасць развіваць нацыянальную культуру на роднай мове.

З утварэннем БССР кардынальна змяніліся ўмовы і перспектывы развіцця і выкарыстання беларускай мовы. Яна не толькі стала адной з раўнапраўных моў шматнацыянальнай дзяржавы, але і дзякуючы добра прадуманай і паслядоўна праводзімай палітыцы беларусізацыі, выйшла на ўзровень развітых моў свету, замацаваўшы свае дасягненні ў статусе дзяржаўнай мовы.

На жаль, наступныя дзесяцігоддзі не толькі не спрыялі яе развіццю, а, наадварот, прывялі да выцяснення з ужытку ў многіх сферах грамадскага жыцця. Сацыяльныя функцыі пераразмеркаваліся на карысць рускай мовы. Склалася спецыфічная сітуацыя блізкароднаснага двухмоўя, у якой усё большую перавагу атрымлівала руская мова. Такім чынам, двухмоўе, якое чыста тэарэтычна разглядаецца як з’ява карысная, непазбежная і прагрэсіўная ў шматнацыянальнай дзяржаве і ў сучасным свеце ўвогуле, набывае ўнутрана негатыўны змест і практычна дэфармаваную сутнасць. Як адзначалі ў пачатку 70-х гадоў XX стагоддзя даследчыкі, «не толькі патэнцыяльна, але і фактычна кожны беларус, які мае пачатковую і сярэдняю адукацыю, актыўна ўдзельнічае ў грамадскім жыцці, працуе ў вытворчым калектыве, можа лічыцца білінгвам, бо ён у той ці іншай ступені гаворыць (піша, чытае) па-руску» [3, с. 217—218]. І гэта сапраўды так, гэта слушна і сёння, пры адным «але» ... Гэта было б слушна, калі тое самае можна было б сказаць і пра фактычнае валоданне кожным беларусам (не гаворачы ўжо пра людзей іншых нацыянальнасцей, што жывуць у рэспубліцы, — а іх прыкладна 2 млн) сваёй роднай беларускай мовай. Няма сумнення, што аб’ектыўна ёсць усе падставы для адраджэння нацыянальнай мовы, для вяртання ёй усіх жыццёвых функцый, для пашырэння яе ў сферы навукі, грамадскага кіравання, прававодства і адукацыі.

Тут варта зрабіць адно частковае адступленне ад галоўнай тэмы нашых нататак.

Часта паняцце двухмоўя падвяргаецца не проста крытычнаму аналізу, а знішчальнай крытыцы. У артыкулах некаторых аўтараў назіраецца імкненне ў што б там ні стала давесці, што двухмоўе — з’ява негатыўная. З гэтым ніяк нельга пагадзіцца. Як негатыўнае можна ацэньваць толькі дэфармаванае двухмоўе, а не наогул валоданне асобай (а адпаведна і калектывам,

грамадствам у цэлым) больш чым адной мовай. Пры ацэнцы двухмоўя у кантэксце сучасных духоўных каштоўнасцей трэба, відаць, зыходзіць з пазіцый тэорыі пазнавальнай і камунікатыўнай дзейнасці чалавека.

Камунікатыўная дзейнасць, або зносіны, — адна з асноўных форм дзейнасці людзей і разам з тым неабходная ўмова іх працы, пазнання навакольнага свету, арыентацыі чалавека ў ім. Багацце ўнутраных і знешніх зносінаў — паказчык узроўню развіцця нацыі, грамадства, асобы.

Асноўным сродкам зносінаў паміж людзьмі, як вядома, з'яўляецца натуральная мова. Значыць, багацце зносінаў непасрэдна звязана з моўным багаццем грамадства і асобы. Для ажыццяўлення «максімуму зносінаў» трэба авалодаць максімумам моў. Не толькі знешнія зносіны патрабуюць больш чым адной мовы (роднай і адной ці некалькіх іншанацыянальных), але і зносіны ўнутрынацыянальныя сёння ўжо не могуць абмяжоўвацца толькі адной мовай. Гэта тлумачыцца самім характарам зносінаў іх разгалінаванасцю, ускладненасцю, якія з бегам часу, трэба думаць, будуць павялічвацца. Унутраная складанасць зносінаў у сучасным грамадстве адлюстроўваецца, у прыватнасці, у шматзначным ужыванні слова «мова» — мова родная і чужая, натуральная і штучная, жывая і мёртвая, багатая і бедная, літаратурная і дыялектная, нацыянальная і міжнацыянальная, паэтычная і пражытная, чалавечая і «машынная», мова вуліцы і сям'і, канцылярыі і мастацтва і г. д.

Патрэбныя чалавеку мовы — не простая сукупнасць разнастайных сродкаў зносінаў, а пэўная сістэма, іерархія моў і іх варыянтаў. Такая сістэма на кожным гістарычным этапе існавання нацыі адлюстроўвае і адначасова абумоўлівае развіццё яе ўнутраных і знешніх зносінаў і разам з тым служыць арыенцірам для фарміравання камунікатыўна развітой асобы, сродкам авалодвання духоўнымі багаццямі грамадства, яго сукупнай культурай. У той жа час гістарычна абумоўленая сістэма камунікатыўных сродкаў можа разглядацца як адлюстраванне моўных патрэбнасцей грамадства і чалавека, такіх жа натуральных і жыццёва неабходных, як патрэбнасці матэрыяльныя і духоўныя.

На падставе трох асноўных відаў адносін чалавека да мовы можна вылучыць тры тыпы моўных патрэбнасцей.

Першы з іх звязаны з сітуацыяй, калі мова выкарыстоўваецца ў сваёй асноўнай функцыі — як сродак зносінаў, але непасрэдна не ўключаецца ў творчую дзейнасць людзей. Авалодванне мовай стварае неабходную ўмову фарміравання самога чалавека, яго жыццядзейнасці.

Пра другі тып моўных патрэбнасцей можна гаварыць таму, што мова выкарыстоўваецца не толькі як сродак камунікацыі, але і інструмент духоўнага ўздзеяння на іншых людзей, інструмент бесперапыннай і ўсё больш грунтоўнай, усебаковай сацыялізацыі асобы, уключэння яе ў новыя і новыя камунікатыўныя асяродкі. Асабліва важна тут дасканаласць, прафесійнае валоданне мовай, каб забяспечыць эфектыўныя зносіны, што складаюць змест творчай дзейнасці чалавека — прамоўцы, пісьменніка,

настаўніка, юрыста, акцёра і г. д.

Трэці тып моўных патрэбнасцей вынікае з таго, што мова можа ператварацца ў аб'ект канструявання, прадмет стваральнай працы, вынаходніцкай дзейнасці чалавека. Мова сама становіцца мэтай яго дзейнасці (нармалізацыя натуральнай мовы, ажыццяўленне моўнай палітыкі, стварэнне разнастайных штучных моў і г. д.), а потым выкарыстоўваецца ва ўласцівых ёй функцыях.

Гэта — агульная схема моўных патрэбнасцей чалавека і грамадства, якая аб'ектыўна прадвызначае іх неаднамоўнасць. Спроба ж акрэсліць грамадскі ідэал развітой у моўных адносінах асобы вядзе да неабходнасці вызначыць, прынамсі, наступныя віды канкрэтных моўных патрэбнасцей, цесна звязаных з кантэкстам сучаснай нацыянальнай і агульначалавечай культуры.

Па-першае, патрэбнасць у Чалавечай Мове (менавіта так: з вялікіх літар!). Чалавечая Мова — сродак пераўтварэння біялагічнай істоты, якой чалавек нараджаецца на свет, у істоту сацыяльную, у *Homme Linguens* — Чалавека, Які Гаворыць. Мова маці, мова сям'і, мова першага асяроддзя, незалежна ад яе канкрэтнага тыпу, ад этнічнай спецыфікі, мова, з якой упершыню сустракаецца немаўля, увасабляюць другую сігнальную сістэму і даюць магчымасць дзіцяці стаць асобай, татчыцца да роду чалавечага. Патрэбнасць гэта самая жыццёвая з усіх відаў чалавечых і моўных патрэбнасцей. З яе задавальненнем у вялікай ступені звязана ўсё інтэлектуальнае развіццё асобы ў далейшым.

Па-другое, патрэбнасць у Роднай мове, мове роднай, нацыянальнай. Родная мова павінна быць засвоена ва ўсіх асноўных відах яе бытавання (г. зн. як літаратурная мова і яе функцыянальна-стылістычныя разнавіднасці) і звязаных з імі жанрах вуснага і пісьмовага маўлення. Авалоданне нацыянальнай мовы — неабходная перадумова сацыялізацыі асобы, фарміравання яе самасвядомасці, яе «ўваходжання» ў шматнацыянальны свет.

Па-трэцяе, патрэбнасць у мове міжнацыянальных зносін. У нашай шматнацыянальнай дзяржаве такую ролю, як вядома, узяла на сябе руская мова. Варта адзначыць, што яна з'яўляецца і мовай міждзяржаўных зносін, адной з афіцыйных моў ААН, што адбіваецца на яе сацыяльным статусе. Валоданне мовай міжнацыянальных зносін — гэта адзін з важных шляхоў выхаду за межы нацыянальнага асяроддзя.

Па-чацвёртае, патрэбнасць у сацыяльных дыялектах, што развіваюцца і існуюць у рамках нацыянальных моў. Гаворка ідзе перш за ўсё аб прафесійных мовах, мовах навукі, спецыфічных «падмовах» культуры (фальклор, узроставыя і прафесійныя жаргоны, літаратура і г. д.). Зразумела, што ўсе гэтыя «падмовы» спатрэбяцца далёка не кожнаму, але грамадства ў цэлым, кожная нацыянальная культура не абыходзяцца без іх і фарміруюць у гэтых адносінах пэўную моўную палітыку.

Па-пятаяе, патрэбнасць у разнастайных замежных мовах. Веданне

заможных моў расшырае кругагляд асобы, забяспечвае разнастайныя інтэрнацыянальныя зносіны, азнаямленне з вопытам іншых народаў і дасягненнямі іх культур.

Па-шостае, патрэбнасць у фармалізаваных мовах, што забяспечваюць чалавеку доступ да ЭВМ, да складанай сучаснай тэхнікі, а значыць, і да актыўнага, свядомага, прадуктыўнага выкарыстання самай разнастайнай інфармацыі ў сферах сучаснай вытворчасці, навуковых даследаванняў, навучання і адукацыі, кіраўніцкай дзейнасці, прагназіравання сацыяльных падзей.

Па-сёмае, патрэбнасць у так званых другасных знакавых сістэмах, — мовах музыкі, кіно, жывапісу і іншых мастацтваў, прызначэнне якіх — забяспечыць удзел асобы ў духоўна-культурным развіцці грамадства, яго маральным і мастацкім руху наперад.

Нарэшце, існуе і грамадская патрэбнасць у агульналінгвістычнай адукаванасці чалавека (падобна да агульнабіялагічнай або агульнаматэматычнай адукаванасці, якая забяспечваецца сярэдняй школай). Агульналінгвістычная падрыхтаванасць, веданне тэарэтычных асноў мовазнаўства — адзін з фактараў паспяховага авалодання навуковым светапоглядам.

Мова ва ўсіх яе формах і разгалінаваннях, веданне моў і веды аб мовах — усё гэта неадрыўна ад нацыянальнай і агульначалавечай культуры. Моўная адукаванасць асобы і грамадства ўвсёгду набываюць усё большае значэнне ў развіцці сацыяльных адносін, мастацтва, тэхнікі і вытворчасці, у пазнанні прыроды, паглыбленні навуковых ведаў, аналізе грамадскіх з'яў.

Фарміраванне, развіццё і задавальненне разнастайных моўных патрэбнасцей чалавека і грамадства адкрываюць для нацыі шлях у культуру ХХІ стагоддзя. І ў гэтым — глыбокая значымасць не толькі тэорыі і практыкі двухмоўя, але і сучаснага шматмоўя.

А цяпер зноў вернемся да пытання аб беларуска-рускім двухмоўі. У шырокім выкарыстанні на Беларусі рускай мовы адлюстроўваецца адна з тэндэнцый моўнага развіцця народаў нашай краіны, якая можа быць ахарактарызавана як узвышэнне моўных патрэбнасцей. Імкненне да авалодання рускай мовай вызначаецца ў першую чаргу двума фактарамі: гістарычнай значымасцю рускай культуры і навукі, ключом да якіх служыць руская мова, і значымасцю нацыянальных культур іншых народаў, бліжэйшы шлях да авалодання якімі таксама забяспечвае руская мова. У апошнім выпадку руская мова для саміх рускіх выступае як пасрэднік у духоўным узбагачэнні іх дасягненнямі іншых нацыянальных культур. У гэтым, па сутнасці, адна з прычын сучаснага ўздзеяння моў на «агульнаўжывальную» рускую літаратурную мову.

Разам з гэтым фактарам дзейнічае і традыцыйны фактар моўнага ўзаемаўплыву — кантактаванне моў і двухмоўе. З існаваннем адзначаных фактараў звязана наяўнасць двух якасна і колькасна адрозных тыпаў

уздзеяння беларускай мовы на рускую ў нашы дні (хоць аналагічная сітуацыя ў прынцыпе магла мець месца і ў мінулым).

Першы тып — гэта ўздзеянне беларускай мовы на рускую перш за ўсё ў рэгіёне самой Беларусі, а таксама спарадычна ў тых выпадках, калі сітуацыя беларуска-рускага двухмоўя складваецца ў рускамоўным асяроддзі ў выніку ўключэння ў яе асоб, што гавораць па-беларуску (напрыклад, пры масавай міграцыі беларусаў на і да т. п.). Уздзеянне такога тыпу выяўляецца на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы (не толькі ў лексіцы) і ў самых разнастайных сферах функцыяніравання рускай мовы ў рэспубліцы.

Другі тып з'яўляецца вынікам гаспадарчых, навуковых і культурных дасягненняў беларускага народа, якія маюць агульную значнасць, а таксама вынікам нацыянальнай спецыфікі яго культуры. Гэтым і вызначаецца ўплыў беларускай літаратурнай мовы на агульнаўжывальную рускую літаратурную мову, уплыў, які адбываецца амаль выключна ў сферы лексікі.

Найбольш істотная праблема, што ўзнікае пры вывучэнні ўздзеяння беларускай мовы на рускую ў абставінах масавага блізкароднаснага двухмоўя (першы тып), — гэта праблема маўленскай і характару той разнавіднасці рускай мовы, галоўнай адрознівальнай рысай якой з'яўляецца існаванне ў яе фанетычнай, граматычнай, лексіка-семантычнай і стылістычнай сістэмах пэўнай сукупнасці беларускіх элементаў. Для абазначэння такога роду мясцовых разнавіднасцей рускай мовы намі быў прапанаваны тэрмін «нацыялект». Ён падкрэслівае, па-першае, рэальнасць і адносную самастойнасць абазначанай ім з'явы (г. зн. «рускай мовы» грузін, беларусаў, узбекаў і г. д.); па-другое, анталагічна і канцэптуальна суадносіцца з іншымі «лект»-утварэннямі (дыялект, соцыялект, ідыялект) і таму, па-трэцяе, дастаткова акрэслена ўказвае на немагчымасць ператварэння любой з нацыянальных разнавіднасцей рускай мовы (рэальнасць якіх нельга адмаўляць) у нацыянальны варыянт агульнаўжывальнай рускай літаратурнай мовы (паяўленне якога і тэарэтычна і практычна было б з'явай адмоўнай).

Коротка характарызуем уплыў беларускай мовы на рускую ў нашай рэспубліцы (рускі нацыялект). Беларусізмы ў межах нацыялекта назіраюцца ў сферы мясцовага рускага перыядычнага друку, мясцовых радыё- і тэлеперадач, а таксама мясцовых дыялектаў рускай мовы. З гэтай прычыны беларускія элементы ў рускім маўленні павінны разглядацца перш за ўсё як вынік інтэрферэнцыі, а ўжо потым — і толькі некаторыя з іх — як запазычанні з беларускай мовы ў рускую літаратурную мову, што функцыяніруе ў Беларусі, як і ў іншых нацыянальных, нерускамоўных рэгіёнах.

Беларуска-руская інтэрферэнцыя ў большай ступені і на большай колькасці моўных узроўняў выяўляецца ў вусным некадыфікаваным маўленні і ў меншай ступені — у маўленні пісьмовым і строга кантралюемым вусным. У гэтым плане ў межах нацыялекта мясцовыя рускія гаворкі і народна-гутарковае рускае маўленне супрацьпастаўляюцца мове

мясцовай рускай прэсы, радыё, тэлебачання, школы, тэатра і г. д.

У вусным народна-гутарковым маўленні ўстойлівы беларускі ўплыў назіраецца ў вымаўленні (уключаючы націск), формаўтварэнні, сінтаксісе, выбары слоў, г. зн. на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы. У рускім вымаўленні беларусаў адзначаюцца самыя розныя працэсы, якія часткова супадаюць з працэсамі, што характэрны для рускага прастамоўя ў сітуацыі дыялектна-літаратурнага двухмоўя, або так званай дыглогіі. Сярод рэгулярных фанетычных рыс рускага маўлення беларусаў нельга вылучыць якую-небудзь адну асаблівасць, невядомую рускаму прастамоўю ў цэлым. Аднак па сукупнасці найбольш тыповых прыкмет рускага маўлення беларусаў, які гаворыць па-руску, можна зрабіць заключэнне аб яго прыналежнасці да беларускага арэалу распаўсюджання рускай мовы. Такую тыпалагічна значную сукупнасць утвараюць: шапялявыя (с''), (з''), (ц''), (дз''); толькі цвёрдыя (ч) і (р); толькі колькасная рэдукцыя галосных у ненаціскных складах. Гэтыя рысы і з'яўляюцца фанетычнымі запазычаннямі з беларускай мовы. Яны ж служаць і сведчаннем рэальнасці нацыялекта (у даным выпадку — у фанетычным аспекце).

Існуюць такія ж устойлівыя акцэнталагічныя запазычанні з беларускай мовы ў вуснае рускае народна-гутарковае маўленне беларусаў, напрыклад: *неко́торые, овсяный, чайна́я, ко́клюш, ре́мень, кре́мень, досу́ха, набо́к, ше́стьдесят, десятеро, кашляну́ть, спраши́ть, мо́ргать; на руку́, за спину́, на го́д, под гору́; прочита́нный, командиро́ванный, разо́сланный* і г. д.

Найбольш частымі ўстойлівымі марфалагічнымі беларусізмамі, што прадстаўлены ў нацыялекце з'яўляюцца: аднясенне назоўнікаў тыпу *собака, шинель, медаль* і некаторых іншых да мужчынскага роду; уніфікацыя флексій множнага ліку назоўнікаў у назоўным склоне (напрыклад, *озеры, окны, городаы, сыны*) і іншыя выпадкі інтэрферэнцыі ў галіне склонавых канчаткаў (об Олегу, с Миком, по сторонах, в летним парку); замена вышэйшай ступені прыметнікаў на *-е, -ее, -ей* беларускімі формамі (*он мне дорожейший; спроси у того, кто грамотнейший; этот ребёнок слабейший*). Тыповымі сінтаксічнымі беларусізмамі трэба лічыць канструкцыі *смеяться с него, заведующий клуба, лучше из всех, учиться на врача, вернуться со школы* і інш.

Лексічныя нацыялектныя запазычанні ў сферы гутарковага маўлення выключна разнастайныя. Вылучыць найбольш тыповыя з іх вельмі цяжка. У першую чаргу да іх трэба аднесці безэквівалентную і наменклатурную лексіку: *полешук, местечко, басетля, замчище, песняр, мачанка, свитка, намитка, брыль, слуцкий пояс, рушник, бернардинский монастырь, колокола Хатыни, Стайки, Раубичы, Лявониха, дед Талаш, Туляга, Горлохватский* і г. д.

Дастаткова паказальныя таксама беларусізмы з экспрэсіўнай афарбоўкай (*гарэза* — сорванец, *абібок* — 'лентяй, лодырь', *гультай* — 'бездельник', *ляснуць* — 'ударить, сломаться', *брахаць* — 'врать', *заўзяты* — 'упрямый,

напористый'), эмфатычныя адзінкі (*аж, хай, няхай і інш.*), фразеалагізмы (*біць бібікі, на цырлах хадзіць, кату па пята, задаць дыхту і пад.*), а таксама іншыя ўстойлівыя звароты — прыказкі (*Кто порося украл, у того в ушах тищит; Губа меру знает; Видно пана по халяве; Старой бабке хорошо и в шапке; Волк не пастух, а козёл не огородник; Коли недуж, не берись за гуж*); прымаўкі (*ни крупник, ни каша; замуж хоть в пятницу; как пугой по воде; не в сук, то в камень*); афарызмы (*мне снятся сны о Беларуси; лес не секут языками; чтобы солнце заслонить, ушей ослиных мало*); устойлівыя параўнанні (*детей, как бобу в решете; слетелись, как сороки; куций, как у зайца хвост*) і г. д., якія ў жывым маўленні нярэдка захоўваюць зыходную, беларускую форму (*Такія дактары вымуць душу без пары; Куды не трапяць беларусы; Як мышь на крупы; Вочи пазычыць*).

Беларусізмы ў рускіх дыялектах, якія знаходзяцца на тэрыторыі Беларусі, вывучаліся ў асноўным на матэрыяле рускіх гаворак Геткі (Гомельская вобласць). Размежаванне ўласна рускага і іншамоўнага, запазычанага ў гэтых гаворках аказалася справай надзвычай складанай у першую чаргу з прычыны блізкасці рускай і беларускай моў і разнастайнасці зьяўлення гэтай блізкасці на розных узроўнях. Акрамя з'яў руска-беларускай інтэрферэнцыі, у веткаўскіх гаворках знойдзен шэраг параўнальна бясспрэчных запазычанняў з беларускай мовы: *годовать, догледеть, пригледеть, бачно, ставок, мурог, мурожок, псовать, блискать* і інш. Аднак у некаторых выпадках пытанне аб тым, з'яўляецца тая ці іншая лексема сапраўды запазычанай з беларускай мовы ці гаворку трэба весці аб лексемах генетычна роднасных, застаецца адкрытым.

Руская мова сродкаў масавай інфармацыі ў Беларусі таксама адчувае ўплыў мовы беларускай. Аднак, як вядома, тэксты такога роду знаходзяцца пад строгім кантролем, таму іх мова або блізкая да рускай літаратурнай мовы, або супадае з ёй. Уласцівыя ж ёй беларусізмы — гэта зноў такія або безэквівалентная ці наменклатурная лексіка, або вынік інтэрферэнцыі як на лексічным і граматычным, так і на фанетычным (у вусным маўленні на радыё, тэлебачанні і пад.) узроўнях. Прыкладам беларусізмаў у тэкстах газет могуць служыць лексемы *днями* (на днях), *досматривать* (калька бел. *даглядаць*), 'заботиться, ухаживать' *картофлянице* (калька бел. *бульбянішча*), *батьковщина, мурог*, абароты *за полем зренья* (бел. *па-за полем зроку*), *более-менее* (бел. *больш-менш*; рус. літ. *более или менее*) і некаторыя іншыя. Амаль усе такія выпадкі, нягледзячы на іх частотнасць у тэкстах сродкаў масавай інфармацыі, трэба лічыць вынікамі беларуска-рускай інтэрферэнцыі.

У чым жа заключаюцца асаблівасці беларускага ўздзеяння на агульнаўжывальную рускую літаратурную мову? Як адзначалася вышэй, яно ахоплівае выключна лексіку і прасочваецца ў трох асноўных сферах: у публіцыстычнай і мастацкай літаратуры, у тэрміналогіі і наменклатуры, у анамастыцы. Прыкладам выкарыстання беларускіх лексем у публіцыстыцы

(у тым ліку і без перакладу, што сведчыць аб іх пэўнай адаптацыі) могуць служыць наступныя тэксты.

«К нам приезжают дорогие наши с я б р ы, белорусские писатели. С я б р ы — это друзья, товарищи, добрые соседи, рядом с которыми живётся радостно и легко».

«Мы сейчас работаем над такими сортами, которые при оптимальных условиях выращивания могут дать 800—1000 центнеров б у л ь б ы с гектара».

Вельмі паказальныя ў гэтых адносінах нататкі «Танцуют «Хорошки», насычаныя беларускімі наменклатурнымі адзінкамі: «Ансамбль «Х о р о ш к и» — исполнитель белорусских народных танцев — показал свою новую программу. Вихревые «К р о с н ы», «К р ы ж а ч о к», лирическая «Перепелочка» чередовались с вокально-хореографическими композициями «Зов весны», «Свадьба» и другими. Ярko, неповторимо «Х о р о ш к и» исполняют задорный перепляс «В е с е л у х а», старинную кадрили «Л е н с е й», виртуозную польку «К р у т у х у», игровую миниатюру «Гусарики»... Подсмотренные в селах республики народные традиции получили вторую жизнь и вошли в репертуар ансамбля. Оригинально звучат голоса старинных инструментов — лиры, ж а л е й к и, ципры, дудочки, гудка, б а с е т л и, ц и м б а л ь».

У гэтым тэксце адлюстраваны яшчэ некаторыя асаблівасці жывога працэсу фанетыка-марфалагічнага асваення беларускай лексікі рускай мовай, так і сацыяльныя перадумовы яе распаўсюджвання — узровень сучаснай беларускай нацыянальнай культуры. Апошнім тлумачыцца і той факт, што некалі абмежаваны рад беларускіх этнаграфізмаў (полешук, лявониха, цымбалы, бульба, драники, клёікі, мачанка, капелюш і пад.) папоўніўся і працягвае папаўняцца ў агульнаўжывальнай рускай літаратурнай мове новай лексікай тыпу *песняры, берэсы, сябры, рух* (назвы беларускіх музычных і іншых ансамблей), *рушнікі, дударыкі, мотылы, зашніцы* (назвы шырокавядомых песень, што гуляць па радыё, тэлебачанні, на эстрадзе), *белаз, маз, «Беларусь»* (аўтамабілі і трактар), *нестерка, зубровка, чаровница, папороть-кветка, павлінка* (назвы цукерак, напіткаў, мэблевых гарнітураў і інш.) і г. д. Узаемадзеянне ўсходнеславянскіх моў у наменклатурнай і тэрміналагічнай сферах ажыццяўляецца найбольш інтэнсіўна.

Лексічны ўплыў беларускай мовы на рускую ў сферы анамастыкі адбываецца па некалькіх напрамках. Перш за ўсё гэта дастаткова даўняе засваенне рускай мовай назваў найбольш вядомых беларускіх гарадоў, паселішчаў, рэк і г. д.: *Минск, Гродно, Мозырь, Полоцк, Хатынь, Жодино, Вязьinka, Раубичи, Неман, Припять, Березина, Немига, Свислочь* і многія іншыя. У антрапаніміцы — уключэнне ў рускі лексікон адзінак тыпу *Янка, Петрусь, Алесь, Васіль* (параўн.: *Янка Купала, Петрусь Бровка, Алесь Адамовіч, Васіль Быков*), а таксама пашырэнне ў рускім асяроддзі прозвішчаў, утвораных ад апелятываў лексіка-сінтаксічным спосабам: *Гриб,*

Дрозд, Жук, Волк, Деркач, Бурак, Стук, Груцо, Крук, Ясень і пад. Як вядома, такія прозвішчы ў беларускай мове складаюць каля 40% усіх прозвішчаў.

Пад уплывам беларускай і ўкраінскай моў пэўнае пашырэнне ў рускай мове набылі тапонімы тыпу *Орловицина, Тамбовщина, Брянщина*. У гэтым выпадку адбылася, відаць, актывізацыя старой непрадуктыўнай мадэлі рускага словаўтварэння (параўн.: *неметчина, туретчина*), але пад уплывам іншых усходнеславянскіх моў.

Праблема «каталізуючага» ўплыву адной мовы на другую можа быць пастаўлена ў цэлым у кантэксце тэмы гэтых нататак. Але тут мы абмяжуемся некалькімі прыкладамі. Шырокае ў параўнанні з папярэднімі дзесяцігоддзямі ўжыванне ў рускім маўленні стылістычна маркіраваных лексем *наставник, настрой, запал* і падобных нельга не суаднесці з пастаянна шырокім выкарыстаннем у беларускай літаратурнай мове стылістычна нейтральных слоў *настаўнік, настрой, запал*. Такія паралелі вытўляюцца і ў іншых галінах, параўн. рус. разм. *учиться на шофера* і бел. нейтральнае *вучыцца на шафёра*; рус. *хлебобоб, хлопкороб, землероб*, з ужо страчанай стылістычнай маркіроўкай, і бел. *хлебароб, земляроб, бракароб*; рус. дыял. і разм. *на руку* і бел. літ. *на руку* і пад. Увогуле ж кожны такі выпадак гіпатэтычнага ўплыву павінен вывучацца спецыяльна.

Значны матэрыял для вывучэння беларускага лексічнага ўплыву на рускую мову дае аналіз рускамоўнай мастацкай літаратуры Беларусі, як арыгінальнай, так і перакладной. Цяму пытанню прысвецім наступны раздзел нашых нататак. Гаворка пойдзе пра беларускае слова ў рускім мастацкім тэксце.

ВАЗЬМІ МАЁ СЛОВА...

*Дзве мовы сталі блізкімі мне змалку,
У сэрца ўпляліся назаўжды.
Гучала калыханка — песня маткі —
Празрыстым звонам нёманскай вады,*

*Пявучым словам беларускіх весак...
А бацька — сын шырокае Акі —
Прынёс мне ў дар, як водгук сваіх
вёснаў,
Расійскай мовы гучныя радкі.*

Вольга Інатава

Мастацкі білінгвізм займае пэўнае месца ў развіцці і ўзаемаўзбагачэнні моў і літаратур. З таго часу як існуе мастацкая літаратура, існуе і ўзаемадзеянне моў у гэтай сферы духоўнай дзейнасці. Яно абумоўліваецца перш за ўсё заканамернасцямі развіцця сусветнай літаратуры, адзінствам літаратурнага працэсу. Як слушна сцвярджаў акадэмік М. П. Аляксееў, ізаляваных нацыянальных літаратур не існуе. Усе яны “узаемазвязаны то агульнасцю свайго паходжання, то аналогіямі ў сваёй эвалюцыі, то наяўнасцю існуючых паміж імі непасрэдных адносін і ўзаемаўплываў, то нарэшце, двума ці трыма адзначанымі ўмовамі адначасова ў іх рознабаковых магчымых спалучэннях” [1, 179]. У рускай ступені не існуе ізаляваных адна ад адной моў. Кожная літаратурная мова развіваецца не толькі за кошт сваіх унутраных рэсурсаў, але і шляхам узаемадзеяння і кантактавання з іншымі мовамі.

Мастацкая літаратура — і арыгінальная, і перакладная — служыць адным са шляхоў запазычання лексікі. Напрыклад, выкарыстанне А. Пушкіным, М. Лермантавым, А. Грыбаедавым, М. Горкім, Л. Лявонавым і іншымі рускімі пісьменнікамі і паэтамі ў сваіх творах грузінскіх слоў прывяло да пранікнення ў рускую мову значнай колькасці так званых грузінізмаў. Такім жа шляхам — праз творы пісьменнікаў — у рускай мове з’явілася значная колькасць цюркізмаў.

«Паўтаральнасць слоў у розных аўтараў і ў аднаго аўтара, — падкрэсліваў А. Я. Супрун, — з’яўляецца істотным фактарам, які садзейнічае ўзнікненню ў мове нацыянальных серый экзатычнай лексікі. Такія серыі складаюцца паступова. У гогалеўскі перыяд, напрыклад, у асноўным склалася серыя ўкраінскіх слоў; фарміраванне ж сярэднеазіяцкай серыі ў рускай мове адносіцца да савецкай эпохі» [20, 53].

Свой уклад у папаўненне ўкраінскай серыі ў рускай мове зрабілі Т. Р. Шаўчэнка і Р. Ф. Квітка-Аснаўяненка, якія творча развівалі традыцыі М. В. Гоголя.

Аб пранікненні лексікі з іншых моў у рускую мову праз творы мастацкай літаратуры гаварыў вядомы славіст Л. А. Булахоўскі. Ён адзначаў, у

прыватнасці, што рамантызм даў рускай літаратуры нямала слоў, што замацаваліся калі не ў актыўным, то ў пасіўным лексіконе рускага чытача, які ледзь не цэлае стагоддзе фактычна заставаўся пры *ауле, сакле, чинаре, кунаке, муэдзине* і падобных экзатызмах [4, 44].

Такіх аўтарытэтных сведчанняў, што грунтуюцца на шматлікіх і разнастайных фактах з гісторыі многіх літаратур і моў, можна прывесці нямала.

Ужыванне «чужога» слова ў мастацкім творы можа быць толькі першым крокам да яго замацавання ў мове або прывесці да змянення яго семантычнага аб'ёму і стылістычных функцый, да актывізацыі той ці іншай словаўтваральнай мадэлі ў мове, якая запазычвае. На гэта не аднойчы звярталі ўвагу даследчыкі літаратурна-мастацкага двухмоўя. Іх увагу прыцягвалі і іншыя пытанні, напрыклад, мэтазгоднасць увядзення ў мастацкі тэкст іншамовных слоў. Так, Н. Г. Міхайлоўская прыйшла да вываду, што лексічныя беларусізмы ў рускамоўным мастацкім творы, як правіла, не ўваходзяць у сістэму рускай мовы або застаюцца на яе перыферыі. Не ў апошнюю чаргу гэта залежыць і ад таго, што беларускія адзінкі маюць свае фанетычныя, граматычныя і словаўтваральныя асаблівасці. У якасці прыкладаў даследчык прыводзіць такія словы, як *батька, хлопец, безбатьковичи, цвиркуны, бусел, быстрек, будан, шлях, бачить, заробить, назолят, натягать, кранать, здымать, голуб, сонейка, сыны, слухать, гинуть, узлезть, порушить*, што захаваліся ў рускім тэксце аповесці В. Казько «Судный день», і зазначае, што лінгвістычная інтэрпрэтацыя гэтай з'явы цесна звязана з праблемай культурнамоўнай, з самой сітуацыяй білінгвізму ў мастацкім тэксце. Да гэтай слушнай думкі трэба дадаць, што праблема ў цэлым выходзіць за межы кампетэнцыі мовазнаўцаў, паколькі яна цесна звязана з узаемадзеяннем не толькі моў, але і культур розных народаў.

Традыцыйнае разуменне мастацкага білінгвізму як творчасці на няроднай мове ці дзвюх мовах засноўваецца ў першую чаргу на адрозненнях, якія абумоўленыя графісам творчасці толькі на мове, што з'яўляецца для пісьменніка роднай, і яго спецыфікі на няроднай ці дзвюх мовах. Гэтыя адрозненні ў вобразнай форме адлюстраваны І. С. Тургенеў. Ён сцвярджаў: «Можна пісаць толькі на роднай мове. Калі я пішу па-руску, я свабодны. Калі пішу па-французску, я адчуваю сябе сціснутым. Калі пішу па-англійску, то мне здаецца, нібыта я надзеў на ногі занадта цесныя боты». Якуб Колас, які пісаў па-беларуску і па-руску, адзначаў: «Руская мова не можа вызваць у такім поўным аб'ёме, калі я пішу, тых адчуванняў, тых пачуццяў і каларытнасці, якія ўласцівы беларускай мове, беларускім карцінам, у якім дае беларуская мова, якая з малаком маці ўвайшла ў маю прыроду». Безумоўна, такая несвабода з'яўляецца адной з прычын з'яўлення іншанацыянальных моўных сродкаў у мастацкім тэксце. Аднак часцей за ўсё ўключэнне ў тэкст твораў элементаў іншай мовы абумоўлена аб'ектам мастацкага адлюстравання, законамі мастацкай творчасці. Напрыклад, у

эпэпее Л. М. Талстога “Война и мир”, для якога руская мова з’яўляецца роднай, палова дзеючых асоб размаўляе па-французску, што абумоўлена фактам існавання французскай мовы ў паўсядзённым жыцці таго часу.

Такім чынам, у больш шырокім плане мастацкі білінгвізм можна вызначыць як творчасць з выкарыстаннем у мастацкіх тэкстах іншанацыянальных моўных сродкаў. Элементы іншых моў выкарыстоўваюцца ў іх як мастацкі сродак для адлюстравання жывой рэчаіснасці з яе сацыяльнымі, рэлігійнымі, палітычнымі, нацыянальнымі, моўнымі асаблівасцямі.

З’яўленне іншамоўных слоў у мастацкім тэксце часта звязана з вобразам прышэльца, які апынуўся ў чужым для яго асяроддзі. Гэта мог быць воін, купец, пасол, госць, губернер, але ён заўсёды быў носьбітам чужой ці нават варожай мовы, якая вызывала розныя да яе адносіны. Напрыклад, у рамане І. Клаза “Жарцы” рускі селянін XIX стагоддзя каб давесці што іншаземны, прышлы цар ці пан горшы за свайго, спасылаецца на яго “тарабарскую” мову і ерэтычную веру, што хаваецца за ёй:

— *А мне все равно, кто царем будет. Так кинь и так кинь — один клин, — заметил Тимох, нахлобучивая шапку. — Телерича барин хлеще бить морду будет. Он с французом в ладах и дружбе.*

Забегали глаза у Егора:

— *Нет, не все равно. Ты почему не хотел французам хлеба давать? Ась?*

— *Не хотел и все.*

— *То-то! И я не хочу. Кому хлеб, когда в хату придет идолище поганое: «машлѐ», «шалѐ» давай?*

Успрымання чужой мовы як ненатуральнай і чужароднай, кваліфікацыя ўласнай мовы ў якасці адзінага сродка зносін і разумення людзьмі адзін аднаго шырока прадстаўлены ў мастацкай літаратуры. У камедыі А. П. Сумарокава «Придворное обманом» (1765) прадстаўлены яркі прыклад такіх адносін да чужой і ўласнай моў. Салідар, якога пісьменнік выстаўляе на пацеху гледзючым, сцвярджае, што іншаземцы «еще и волшебству учат, а это еще и краше хуже»:

— *Какому волшебству? — спрашивает его Мирсан.*

— *Как же это не волшебство! — отвечает Салидар. — Иноземец иноземцу пробормочет: бара, бара, бара! А тот ему сам на то: бара, бара, бара: и друг друга разумеют; от чего это? Да не только большие: да и маленькие лет по пяти ребята бормочат. Для чего же я их не разумею?*

— *М и р с а н: Для того, что ты их языка не знаешь: у тебя свой язык, а у них свой.*

— *С а л и д а р: У всех языки одинаковые: и у них такие же, как у нас.*

— *М и р с а н: Я говорю о наречии.*

— *С а л и д а р: Какое у них наречие! Бормотание одно.*

Падобныя прымітыўныя адносіны да чужой мовы, іншаземнага маўлення знаходзім у “Женитьбе” М. В. Гогаля, “Приключениях Гекельбери Финна”

М. Твена і іншых творах. Напрыклад, у “Борисе Годунове” А. С. Пушкіна парадзіруецца, перайначваецца мова французскага капітана Маржэрэта. Капітан перапытвае аднаго з воінаў-уцекачоў: *“Quoi? Quoi? Тот передразнивает его: ква!ква! тебе любо, лягушка заморская, квакать на русского царевича; а мы ведь православные”*.

Чужое слова ў рускім мастацкім тэксце выступае не толькі ўвасабленнем чужой, варожай ідэі, чужой сілы, якая насоўваецца на народ, але і прадметам для асмеявання. Іншы раз яно можа выступаць ледзь не цэлай сюжэтнай лініяй, як, напрыклад, у рамане А. С. Пушкіна “Евгений Онегин”, дзе паказана, як чужое слова кантрасціруе з рускай мовай, як яго прымаюць, засвойваюць. У другім праяўленні іншаземнае маўленне можа ўспрымацца як бяскрыўднае, нават забаўнае. Так, у рамане “Война и мир” Л. М. Талстога рускія салдаты дружалюбна пераймяноўваюць палоннага-француза Вінсента ў Вясеню. Часам жа чужое слова з’яўляецца нават сховішчам, у якім героі могуць хавацца ад навакольных. У гэтых сітуацыях іншаземны прышэлец, які не валодае рускай мовай, аказваецца як бы глухім і нямым адначасова, бо яго маўленне для слухача-рускага – гук пусты. Гэта яскрава прадстаўлена, напрыклад, у апавяданнях А. П. Чэхава “Дочь Альбиона”, “Добрый немец”, “Глупый француз”.

Чужая мова ў мастацкім тэксце часта падмяняецца імітацыяй маўлення іншаземца. Існуюць розныя спосабы падобнай імітацыі, якія звязаны з нязначнымі наўмыснымі скажэннямі рускага маўлення. Пры гэтым стварэнне мова немца не будзе падобнае на перадачу маўлення кітайца, што ў многім абумоўліваецца адрозненнямі ў мовах іншаземцаў. Так у фразе *мой ист для всех советских мест* будзе згадвацца немец, у фразе *моя плинесла пиво, твоя типель платить* — кітаец.

Як з’ява культуры, як факт літаратурнай творчасці мастацкае двухмоўе прасочваецца яшчэ з антычнай эпохі, для якой былі характэрны лацінска-грэчаская і грэчаска-лацінская формы білінгвізму — сведчанне ўзаемадзейня і ўзаемаўплыву моў, літаратур і культур Рыма і Элады. Вядома, што многія антычныя філосафы і паэты валодалі некалькімі мовамі. Так, рымскі паэт Квінт Эній (239—169 года да н. д.) гаварыў па-грэчаску і на лаціне, займаўся пераробкай грэчаскіх трагедый і камедый, сатыр і эпіграм. У мове паэмы рымскага аўтара Лукрэцыя (каля 98—55 гадоў да н. э.) «Аб прыродзе рэчаў» (яна перадае вучэнне грэчаскага філосафа Эпікура) даследчыкі знайшлі даволі значную колькасць грэцызмаў. Частка з іх ужо замацавалася ў лацінскай мове таго часу, калі стваралася паэма, другую частку Лукрэцый выкарыстоўваў у стылістычных мэтах. У многіх месцах «Рымскай гісторыі» Апіяна (VI стагоддзе н. э.), напісанай на грэчаскай мове, даследчыкі адшукалі сляды ўплыву мовы лацінскай.

Розныя формы мастацкага двухмоўя ўласцівы заходнееўрапейскай літаратуры XVIII — пачатку XX стагоддзя. Многія англійскія пісьменнікі і паэты ў сваёй творчасці звярталіся да французскай мовы. Да іх адносяцца О.

Уайльд, Ч. Суінберн і інш. Ч. Апошні пісаў вершы таксама на старажытнагрэчаскай і лацінскай мовах. У сваю чаргу творы некаторых французскіх пісьменнікаў адлюстравалі ўплыў англійскай мовы. Так, на старонках рамана Ж. Верна знаходзім мноства англійскіх слоў і выказаў. П. Мерымэ валодаў не толькі англійскай мовай, але і некаторымі славянскімі і, у прыватнасці, перакладаў творы Пушкіна, Гоголя, Тургенева. Аднолькава лёгка па-французску і па-нямецку пісаў шведскі пісьменнік А. Стрындберг. Можна прыгадаць і іншыя формы мастацкага білінгвізму ў заходнееўрапейскай літаратуры гэтага перыяду: польска-англійскі (у творчасці Дж. Конрада), польска-французскі (Г. Апалінер), франка-нямецкі (А. Шамісо), грэчаска-італьянскі (Д. Саломас), грэчаска-англійска-французскі (К. Кавафі), іспана-французскі (Ж. дэ Эрэдзіа) і інш.

Як бачым, у гісторыі сусветнай літаратуры формы мастацкага двухмоўя вельмі разнастайныя. Кожная з іх, як і двух- або шматмоўная творчасць таго ці іншага пісьменніка, адлюстроўвае толькі адзін бок, толькі адну магчымасць рэалізацыі шматпланавай з’явы мастацкага білінгвізму, і толькі разгляд усёй сукупнасці такіх форм мог бы даць уяўленне аб значнасці гэтай з’явы ў гісторыі сусветнай культуры.

Кожная з форм літаратурна-мастацкага двухмоўя вынікае з патрэб грамадскай практыкі і з’яўляецца прадуктам канкрэтных сацыяльна-гістарычных умоў пэўнай эпохі. Так тлумачыцца існаванне розных форм мастацкага двухмоўя і шматмоўя ў гісторыі рускай літаратуры. У старажытнарускіх помніках пісьменнасці пакінула свой след царкоўна-славянская мова. На працягу XVII—XX стагоддзяў у Расіі бытуюць руска-лацінская і руска-грэчаская формы мастацкага білінгвізму, прадстаўленыя творчасцю С. Мядзведзева, К. Істоміна, Ф. Пракаповіча, М. Ламаносава і інш. У пачатку XIX стагоддзя, калі ў еўрапейскай лірыцы найпершае месца аддавалася нямецкай паэзіі на чале з Гётэ, сярод рускай дваранскай інтэлігенцыі склаўся культ паэта. Гэта выявілася, з аднаго боку, у спробах рускіх аўтараў перадаць у сваіх творах стыль яго паэзіі на яго роднай мове (В. Жукоўскі, В. Кюхельбекер і інш.), а з другога — у наўмысным парадыванні нямецкай паэзіі (І. Тургенеў, А. Талстой).

Шырокая і рознабаковая цікавасць у Расіі XVIII стагоддзя да Францыі, да яе грамадска-палітычнага і культурнага жыцця, да мовы і літаратуры гэтага народа абумовіла ўзнікненне значнай колькасці твораў, напісаных рускімі аўтарамі па-французску. Сярод іх і добравядомыя сучаснаму чытачу паэты (В. Традзьякоўскі, У. Хэмніцар, А. Канцемір, В. Капніст), і менш вядомыя (А. Шувалаў, А. Беласельскі-Белазерскі, С. Румянцаў). Руска-французскае двухмоўе ўласціва такім рускім паэтам, як А. Пушкін, М. Лермантаў, Ф. Цютчаў, Я. Баратынскі. Дастаткова і гэтых прыкладаў, каб пераканацца ў багацці і разнастайнасці літаратурнай спадчыны двухмоўных рускіх паэтаў і пісьменнікаў.

У дакастрычніцкі перыяд існавалі і розныя нацыянальна-рускія формы

мастацкага білінгвізму. Многія нацыянальныя пісьменнікі і паэты бачылі ў дружбе з рускім народам фактар нацыянальнага і культурнага адраджэння сваіх нацый і народнасцей. Вялікі ўплыў на развіццё і станаўленне нацыянальна-рускага двухмоўя зрабіла тагачасная прагрэсіўная руская літаратура і культура, непасрэднае супрацоўніцтва дзеячаў нацыянальных культур з дэмакратычнымі сіламі Расіі. Так склаліся такія формы нацыянальна-рускага мастацкага білінгвізму, як украінска-рускае (Т. Шаўчэнка, Г. Квітка-Аснаўяненка), беларуска-рускае (М. Багдановіч, Я. Колас), узбекска-рускае (З. Фуркат), асецінска-рускае (К. Хетагураў), грузінска-рускае (А. Чаўчавадзе, А. Цэрэтэлі), азербайджанска-рускае (М. Ахундаў), малдаўска-рускае (А. Хыждэу) двухмоўе.

Розныя формы мастацкага білінгвізму зведала і літаратура Беларусі. Не аднамоўнай была літаратурная і кнігавыдавецкая дзейнасць Ф. Скарыны. Па-беларуску, па-польску і на лаціне пісаў С. Будны. А. Рымша складаў свае паэтычныя творы на беларускай і польскай мовах. Да прадстаўнікоў беларуска-лацінскага двухмоўя трэба аднесці М. Гусоўскага, В. Цяпінскага. На беларускай мове пачынаў сваю творчую дзейнасць С. Полацкі.

У XVI—XVII стагоддзі на Беларусі росквіту дасягнула новалацінская літаратура, у прыватнасці паэзія. Да аўтараў-лаціністаў адносяцца В. Агрыпа, А. Волян, Б. Гіяцынт, М. Літвін, І. Пельгрымоўскі, А. Ротунд, С. Рысінскі, К. Сарбеўскі і інш. У гэты прыкладна час назіраецца і беларуска-польская форма мастацкага білінгвізму, які дасягае найбольшага пашырэння ў XVIII — сярэдзіне XIX стагоддзя Я. Чачот, А. Рыпінскі, Я. Баршчэўскі, В. Каратынскі, У. Сыракомля, В. Дунін-Марцінкевіч і іншыя аўтары пішуць свае творы і на беларускай і на польскай мовах.

У XIX стагоддзі пачынае фарміравацца новая беларуская літаратурная мова, адбываюцца змяненні і ў формах літаратурна-мастацкага двухмоўя: паступова на змену беларуска-польскім аўтарам прыходзяць пісьменнікі, якія ў сваёй творчасці карыстаюцца беларускай і рускай мовамі (Я. Лучына, Ш. Ядвігін, А. Гурбановіч, М. Багдановіч, Я. Колас і іншыя празаікі, паэты, перакладчыкі).

У вытокаў сучаснага беларуска-рускага мастацкага двухмоўя стаялі вялікія беларускія пісьменнікі М. Багдановіч і Я. Колас. У цэлым жа іх творчасць можна ахарактарызаваць як шматмоўную.

М. Багдановіч пісаў на беларускай і рускай мовах прозу, вершы, публіцыстыку. Перакладаў на беларускую мову з рускай, украінскай, нямецкай, французскай, лацінскай моў творы А. Пушкіна, А. Майкова, Т. Шаўчэнкі, І. Франко, В. Стэфаніка, Г. Гейнэ, Ф. Шылера, П. Верлена, Гарацыя, на рускую — творы Т. Шаўчэнкі, Я. Купалы, І. Франко, В. Самойленкі, А. Крымскага, а таксама свае вершы.

Рускамоўныя творы М. Багдановіча ў мастацкіх адносінах нічым не уступаюць творам напісаным па-беларуску. Разам з тым у рускіх творах паэта адлюстравалася яго нацыянальнае светаўспрыманне. Гэта адносіцца у

першую чаргу да тэм і матываў яго творчасці. Як сведчыць сам паэт, “Притча о васильках” была навеяна павер’ем беларускіх селян аб тым, што Хрыстос у сялянскім адзенні яшчэ зусім нядаўна вандроўнічаў па зямлі. У тэкст прытчы арганічна ўводзяцца словы беларускай народнай песні, — беларусізмы тыпу *зажинки* “пачатак жніва” і *дожинки* “канец жніва”, якія падкрэсліваюць нацыянальнасць персанажа, характарызуюць мясцовыя звычаі і абрады.

М. Багдановіч лічыў магчымым у творчасці любога паэта адлюстроўваць нацыянальны каларыт незалежна ад мовы, на якой ён піша. У артыкуле “К генеалогии одного стихотворения” паэт пісаў аб тым, што, нягледзечы на доўгае жыццё ў Беларусі, творчасць А. Талстога не падверглася хаця б частковаму ўплыву беларускай народнай паэзіі. Разглядаючы яго верш “Источник за вишневым садом”, Багдановіч адзначаў: “За мясцовым каларытам Талстой, відаць, і ў гэтым вершы не гнаўся. Чаму б, напрыклад, абавязкова “источник”, а не “крыніца” [2, 71].

Сам жа Багдановіч выкарыстоўваў элементы беларускай мовы не толькі ў прозе, але і ў сваіх рускіх вершах. Так, вядома, што дзеепрыметнікі з суфіксам *-учи (-ючи)* перасталі выкарыстоўвацца ў рускай літаратурнай мове, хаця і сустракаюцца ў пісьменніках XIX — пачатку XX ст. Для беларускай мовы форма дзеепрыметнікаў на *-учы (-ючи)* нарматыўная і М. Багдановіч пры перакладзе верша Я. Купалы “Жніво” выкарыстоўвае яе:

Тоскливая, древняя песня плывет
Средь шелеста белого колоса живы,
Теряючи в пуще свои переживы.

У гэтым выпадку, напэўна, мае месца ўплыў беларускай мовы, хаця ўжыванне такой формы магло вызначацца рускай паэтычнай традыцыяй (параўн. у М. Някрасава: “Никого не осуждаючи, / Он одни слова утешные / Говорил мне умираючи”).

Уплыў беларускіх моўных асаблівасцей адчуваецца ў арыгінальных вершах Багдановіча, аўтаперакладах:

В этот час душа широко раскрывает
Крылья белые, помятые житьем,
И, взмахнувши вольно ими, улетает
В царство сказки, все овеянное сном.
Ці:
И красную строку меж черными рядами
Вставляет изредка; заморскими зверями,
Людьми, птицами, венками из цветов
И многокрасочным сплетеньем завитков
Он украшает сплошь...

У прыведзеных урыўках, выкарыстоўваецца форма дзеепрыметніка на *-вши* (бел. *ўшы*) — *взмахнувши* і не характэрныя для рускай літаратурнай мовы формы *широко, людьми*.

Сваю літаратурную дзейнасць Я. Колас пачынаў на рускай мове. Па-руску

ён пісаў вершы, апавяданні, казкі, публіцыстыку. Перакладаў з рускай мовы на беларускую вершы А. Пушкіна М. Лермантава, з польскай — вершы А. Міцкевіча, з украінскай — Т. Шаўчэнкі. Акрамя таго, ён аўтарызаваў пераклады многіх сваіх твораў на рускую мову.

У лісце да С. А. Вянгерава Я. Колас успамінаў: “З літаратурных твораў мацней за ўсіх і раней за ўсіх аказалі на мяне ўплыў басні Крылова... Пад уплывам Крылова я пачаў пісаць, калі мне было гадоў 9—10... Пра беларускую літаратуру я нічога не ведаў. Чуў толькі беларускія песні, якія, седзячы за калаўротам, спявала мая маці”. Вершы [13, 22] на рускай мове сведчаць аб пошуках маладога паэта, аб засваенні ім найбагацейшай спадчыны рускіх класікаў. Разам з тым іх нельга лічыць пераймальнымі. Яны сведчаць аб самабытнасці паэта, аб пошуках ім новых тэм, новых сродкаў мастацкай выразнасці. У яго рускіх вершах Коласа, як і ў прозе, адлюстроўваецца нацыянальнае светаадчуванне, якое трапляецца ў тэмах і матывах творчасці, у выкарыстанні беларускай мовы.

Характэрна беларуская моўная стыхія для верша “Белоруссия”:

Сеешь жито на песке.

“Карчмы” не минешь.

“Спустишь” “гроши” в кабаке,

В ус себе не дуешь.

Акрамя ўзятых тут у двухкоссё беларускіх слоў, гэта і *хата*, і *жито*, не ўласцівыя рускай літаратурнай мове словы *пан* і *чарка*, не характэрная форма *в людях* з націскам на апошнім складзе і інш.

“Параўноўваючы свае дзіцячыя вопыты на рускай мове і на беларускай, я знаходжу, што, сапраўды, беларускія творы значна лепшыя, чым напісаныя на рускай мове” — адзначаў сам паэт [13, 22]. Гэта характарыстыка сведчыць аб яго высокай патрабавальнасці да сябе, да сваёй творчасці.

У рускамоўных творах Я. Колас часта звяртаецца да беларускага фальклору. Ён апрацаваў больш за 20 народных казак, у якіх ён захоўвае беларускі каларыт. Напрыклад, зачын казкі “Кот, петух и лиса” выглядае так: “*В дремучем лесу стояла маленькая хатка*”. (Для рускіх казак характэрна ўжыванне слова *избушка*, а не *хатка*.) Разам з традыцыйнымі казачнымі рускімі формуламі *темные леса*, *высокие горы* у гэтай казцы маюцца беларускія — *тенистый гай*, *глубокие яры*. У іншых рускіх казках Я. Коласа таксама знаходзім беларусізмы: *кумняк* (*окорок*), *збан* (*кувшин*), *плястры* (*рамки с сотами меда*), *пас* (*ремень*), *годовались* (*росли*), *батько* (*отец*) і інш. Выкарыстоўваюцца ў яго творах на рускай мове і беларускія ўласныя імёны, напрыклад, *Янка*, *Алесь*, *Базыль* і інш.

У рускамоўнай творчасці М. Багдановіча і Я. Коласа адлюстроўваецца іх нацыянальны светапогляд, што выяўляецца ў выкарыстанні беларускага фальклору, элементаў беларускай мовы ў мастацкіх мэтах. Усё гэта ўзбагаціла іх мастацкі свет, прыдало своеасаблівасць творчасці на рускай мове.

Традыцыі класікаў беларускай літаратуры развіваюць сучасныя рускамоўныя паэты і празаікі нашай краіны. Беларуска-рускі мастацкі білінгвізм і зараз займае пэўнае месца ў моўнай сітуацыі ў рэспубліцы, у развіцці і ўзаемаўзбагачэнні літаратур і моў беларускага і рускага народаў. Рускамоўная мастацкая літаратура Беларусі — арыгінальная і перакладная — з’яўляецца той сферай, дзе працякаюць актыўныя працэсы ўзаемадзеяння беларускай і рускай моў. Асноўным вынікам такога ўзаемадзеяння з’яўляецца наяўнасць у фанетычных, граматычных, лексіка-семантычных і стылістычных структурах мовы мастацкіх твораў пэўнай сукупнасці беларускіх элементаў. Такая асаблівасць мовы і стыля рускамоўных мастацкіх твораў характэрна і для іншых нацыянальных літаратур на рускай мове. Яна праяўляецца ў больш шырокім колькасна і семантычна, больш разнастайным, чым гэта назіраецца ў рускай мастацкай літаратуры, ужыванні нацыянальных лексічных, мастацка-выразных і структурна-граматычных сродкаў. Звязана гэта са стварэннем нацыянальнага тэрытарыяльна-моўнага каларыта, з дэталізацыяй нацыянальнага быту, прыроды і г. д.

Мова і стыль рускамоўнай мастацкай літаратуры Беларусі, з аднаго боку, развіваюцца ў рэчышчы асноўных тэндэнцый і працэсаў, характэрных для стылю рускамоўнай літаратуры іншых краін, а з другога — маюць свае асаблівасці, якія абумоўлены дзеяннем фактараў, звязаных з аб’ектам адлюстравання, спецыфікай моўных сістэм, што заключаецца ў блізкай роднасці дзвюх моў. Пэўнае ўдзяленне аб асаблівасцях беларуска-рускага мастацкага двухмоўя ў паэзіі дае верш І. Шклярэўскага “Жалоба счасця”, насычаны беларускімі лексічнымі і граматычнымі сродкамі:

Руки болят! Ноги болят!
Клевер скосили. Жито поспело.
Жито собрали. Сад убирать.
Глянешь, а греча уже покраснела.
Гречу убрали. Лен колотить.
Лен посушили. Сено возить.
Сено сметали. Бульбу копать.
Бульбу вскопали. Хряка смолить.
Клюкву мочить. Дрова пилить.
Ульи снимать. Сад утеплять.
Руки болят! Ноги болят!

У гэтым вершы пераклікаюцца стыхіі дзвюх моў — рускай і беларускай. Беларускі чытач чуе ў ім адгалоскі беларускага маўлення (*болят, жито, бульба, дрова*) рускі — адгалоскі рускага дыялектнага маўлення. І ў тым, і ў другім выпадку ствараецца вобраз селяніна-працаўніка, які знаходзіць шчасце ў сваёй нялёгкай працы.

Як адзначалася вышэй, уключэнне ў тэкст твора элементаў іншай мовы звычайна абумоўлена аб’ектам мастацкага адлюстравання, законамі мастацкай творчасці. Паколькі героі рускамоўных твораў беларускіх

пісьменнікаў найчасцей беларусы, для якіх роднай мовай з’яўляецца беларуская, паколькі творы часта будуцца на беларускім матэрыяле — гэта робіць непазбежным выкарыстанне беларусізмаў. Яны падпарадкаваны вырашэнню тых або іншых ідэйна-эстэтычных задач. Напрыклад, фанетычныя асаблівасці беларускай мовы становяцца цэнтрам мастацкага вобраза ў наступным урыўку з верша Т. Мітрафанавай:

Душевность речи белорусской
Алешка с детства полюбил...
А здесь — каханне и чаканне,
Каханне — рядышком спатканне.
Потом — свитанне и жаданне —
Богато древнее каханне!
И как ручей звенит в апреле,
Так здесь и дзень, и дзива, дзеле,
И так же издавна в народе,
Как легкий гром — и гэй, и годзе.

Беларусізмы тут дапамагаюць раскрыццю фанетычнай метафары. Слова *каханне* рыфмуецца з шэрагам слоў, якія ствараюць шчаслівы, светлы вобраз — *чаканне, спатканне, світанне, жадаанне*. Выкарыстоўваючы фанетычныя асаблівасці беларускай мовы, аўтар стварае вобразы, якія выклікаюць у чытача ўяўленне аб мяккасці, меладычнасці, лёгкасці беларускага маўлення. Мяккасць ствараецца ўжываннем беларускіх слоў з мяккім *нн’*, чысты, меладычны, крыштальны звук нагадвае нам гук *дз’* — таму словы *дзень, дзівя, дзеле* памагаюць нам “пачуць” журчанне ручая, а гук *г* фрыкатыўны ў словах *гэй, годзе* — лёгкае гукатанне, веснавыя грывоты.

Беларусізмы могуць выступаць ў якасці ідэйна-мастацкага стрыжання верша, калі ён пабудаваны на этымалагізацыі і мастацкім тлумачэнні беларускіх слоў, як, напрыклад, у вершы Б. Спрыначана “Белорусские месяцы”. Назвы ўсіх дванаццаці месяцаў (*студзень* — январь, *люты* — февраль, *сакавік* — март, *каравік* — апрель, *май* — май, *чэрвень* — июнь, *ліпень* — июль, *жнівень* — август, *верасень* — сентябрь, *кастрычнік* — октябрь, *лістапад* — ноябрь, *снежань* — декабрь) атрымоўваюць тут сваю мастацкую характарыстыку:

Тишина.
И только ветки в стужу
Вздрагивают, инеем пыля.
Но корней и *Студзень* не остудит —
Согревает их сама земля...

Свистнул ветер над сосной высокой,
Снег сугроба на припеке сник.
Запахом березового сока
Из лесу сочится *Сакавік*.

У вершы этымалогіі назваў месяцаў для рускага чытача вельмі празрыстыя: *студзень* – студит, *люты* – лютий (мороз лютуе), *сакавік* – сочится сок. Таксама зразумелыя і паэтычныя вобразы, звязаныя з назвамі іншых месяцаў:

Вот подснежник, землю пробуравив,
Выдал на-гора огонь цветка,
Следом травы из-под листьев ржавых
В мир несут красу *Красавіка*...

Ветерок с калины сдует кипень,
И над буйством зрелость верх возьмет,
И запахнет цветом липы *Ліпень*,
И зарей нальется в соты мед.

Верш прыцягвае сардэчнасцю апавядання, няспелай меладычнасцю, напеўнасцю. Мастакі асэнсоўваючы паходжанне беларускіх назваў меяцаў, аўтар стварае цудоўныя паэтычныя вобразы. Ён як бы ўглядаецца ў знаёмыя рысы роднай беларускай прыроды і перадае яе непаўторнае хараство чытачу:

В *Верасні*, когда упругий вереск
Выкинет лиловые цветки,
Мы с тобою в бор пойдем проверить,
Есть ли там, в бору, боровики...

И летит на землю снегом *Снежань*.
Стынет бор в слепящей близне.
Молодой мороз дыханьем свежим
Девушек румянит на лыжне.

Агульнасць гістарычнага лёсу беларускага і рускага народаў, блізкасць іх матэрыяльнай і духоўнай культуры, генетычная роднасць і тыпалагічнае падабенства сістэм беларускай і рускай моў служаць галоўным фактарам з'яўлення беларузізмаў у рускіх мастацкіх тэкстах. Але трэба зазначыць, што сучаснасць наляжыла на адносіны двух народаў, культур і моў свой асаблівы адбітак. Ён праяўляецца хаця бы ў тым, што беларус можа адчуваць сябе ў Расіі ўжо іншаземцам:

Что за ветры здесь злые – доводят до слез ...

А зовут меня так: *белоруска в Москве*.

Белоруска в Москве, белоруска в Москве,

Словно в море трава, словно чайка в траве...

(Т. Дашкевич. *Белоруска в Москве*.)

Словазлучэннем *белоруска в Москве*, яго паўторам, параўнаннем беларускі ў Маскве з чайкай у траве, з травой у моры аўтар верша падкрэслівае гэтае новае ўспрыманне Масквы.

Другі новы матыў — шкадаванне аб тым, што многае ў недалёкай гістарычнай і духоўнай еднасці разбурана, згублена:

Мы потому сегодня голь и грусть
И носим в сердце скорбную руину,
Что по живому разорвали Русь
На Беларусь, Россию, Украину.

(А. Тропин. Русь.)

Многіх рускіх паэтаў, што жывуць у Беларусі, хвалюе лёс іх першай радзімы, ім здаецца, што той Расіі, якую яны ведалі і ў якой выраслі, даўно ўжо няма:

Разве есть где-нибудь в самом деле на свете Россия?
Этой станции нет. Верстовые столбы не видны.
Этой станции нет. Очень просто — была и не стало.
Расписание диспетчер исправил спокойной рукой.
И ослепшее время бушует в стропилах вокзала.
Поезда не уходят в Россию — нет больше такой.

(Е. Агина. Ох, какая тоска здесь бывает...)

Побач гучыць вера ў будучыню Расіі, у яе здольнасць пераадолець беды і няшчасці, якія абрушыліся на яе:

Мать сыра земля Русь баюкает...
Мать земля поет колыбельную:
«Ты расти, народ, ты расти, народ,
Ты расти, народ, вечность целую...
А забрезжит день — сны в душе храни.
Дальше снов шагни, Русь рассветная...»

(Ю. Фатиев. То ли пала мгла, то ли ночь светла...)

Яшчэ адзін новы матыў навяяны сучаснасцю, заключаецца ў тым, што адзінства двух брацкіх народаў — беларускага і рускага — не адмяняе нацыянальнай самабытнасці іх моў і культур. Агульнасць лёсу не павінна перашкаджаць іх уласнаму развіццю, двухмоўе не павінна перашкаджаць развіццю мовы.

Я буду изгоем в родной стороне
За то, что в краю белорусском
Нелепое счастье даровано мне —
Меня воспитали по-русски.
На русской, шляхетской, хохляцкой крови
Замешана горькая доля —
К родному народу не ведают любви
И волю встречать как неволю.
Убитое слово из гроба встает,
Смелее раскройте объятия!
Пусть мова очнется и вечно живет.

(Л. Яковенко. Возрождение.)

З цеплынёй адгукаюцца паэты аб Беларусі, якая стала для некаторых з іх другой радзімай:

А судьбе того казалось мало:
 Укоряла — медленно плетусь
 К встрече, что фатально предстояла
 С таинством названия — *Беларусь*.
 Соступила здесь с дороги длинной
 Вить гнездо и помнит обо всем.
 По-татарски дочь зовется Диной,
 Сын по-белорусски — Юрасём.
Беларуси дар — теплом приветить,
 К людям обратя и жест, и взгляд...

(А. Черная. Вместо биографии.)

Для многих современных белорусских поэтов, што пішуць на рускай мове ці перакладаюць на яе, Беларусь з’яўляецца першай і адзінай радзімай, якая дае ім паэтычнае натхненне, таму натуральна ўжыванне ў іх тэкстах беларускіх тапонімаў: *Беларусь, Минск, Витебск, Гродно, Неман, Березина, Свислочь, Нарочь, Полесский край, Нарочанский край, Мядельщина, Беловежская пуца* і г. д. Беларускія тапонімы выконваюць у тэкстах не толькі адрасныя функцыі. Акрамя прамой намінацыі, яны служаць апаэтызаванымі найменнямі, часта выступаюць як сімвалы беларускага краю, ствараюць мясцовы, лакальны каларыт, падкрэсліваюць любоў паэтаў да тых мясцін, дзя яны нарадзіліся і выраслі, як, напрыклад, у вершы Л. Лукшы “Беловежской пуце”:

Родные места, снова вас обнимаю,
 Я слушаю иволги утренней зов.
 Колосья полей и тропинка лесная —
 Я счастлив безмерно, что с вами я вновь.
 Что вырвался на день в родные пенаты
 Из мира суетного фальши и лжи...
 Гигантов столичных милее мне хаты,
 Да шорохи трав, да волнение ржи.

У структуры сучаснай рускамоўнай паэзіі Беларусі сітуацыя двухмоўя праяўляецца ў наяўнасці ў тэкстах пэўнай колькасці розных тыпаў беларусізмаў: *хата, хатёнка, батька, большак, вертаться, враг, Дяды, дзякуй, кали ласка, криница, межа, местечко, мова, недалёко, стежка, сыродой, хворый, чугушка* і інш. Беларусізмы ствараюць нацыянальны каларыт, дадатковую сэнсавую ці эмацыянальную характарыстыку вобраза, выступаюць дзейным мастацкім сродкам. Арганічна прадстаўлена беларуская моўная стыхія ў вершах А. Аўруціна, які з’яўляецца таксама перакладчыкам з беларускай мовы. Ён тонка адчувае выяўленча-выразныя магчымасці беларускага слова ў рускім паэтычным тэксце:

И пускай говорят...
 Есть у каждого Черная речка!
 Есть родимая *стежка* —

одна среди тысяч дорог.
 Подарю на прощанье крестьянке
 простое колечко
 И уйду навсегда в тот простор,
 где лишь ветер да Бог...

(А. Аврутин. Сколько нищих прошло...)

Лексіка-стылістычны беларусізм *стежка*, які арганічна ўваходзіць у глыбокі філасофскі сэнс верша, падкрэслівае сугучнасць лёсу паэта лёсу роднай беларускай зямлі. Лексіка-стылістычны беларусізм *межа* надае філасофіі другога верша экспрэсію і лірычнасць:

Где город мой? Нет города... Чужие
 Вокруг остались люди и дома.
 И где *межа*? — не проведу *межи* я, —
 Кто не сошел, а кто сошел с ума?

Беларусізм *хатенка* не толькі падкрэслівае ўбогасць жылля, але і робіць знаёмай безыменную радзіму, якая апісваецца ў вершы:

Прокурлычет душа над ухабами и косогорами,
 Над неубранной рожью, что спит в ноздреватом снегу,
 Над столетней старухой, в *хатенке* сидящей за шторами,
 И над спиленным кленом, воткнувшимся в грязь на бегу.

(А. Аврутин. Мы пришли и уйдем...)

Беларускае слова, такім чынам, можа выконваць функцыю нацыянальнай ідэнтыфікацыі лірычнага героя.

Адна з прычын, што пабуджае нацыянальных пісьменнікаў звяртацца да рускай мовы, — гэта роля рускай літаратуры і культуры ў іх станаўленні як мастакоў слова. Пісьменнік В. Казько адзначаў: «Пісаў я ўвесь час на рускай мове, хоць я беларус, як кажуць, карэнны, паляшук, вучыўся ў сельскай школе ў глыбінцы, рос у сельскай палескай гаворцы, якая яшчэ і ў нашы дні захавалася ў чысціні, адноснай, зразумела. Усе шаснаццаць год жыцця ў Кузбасе, у Сібіры, ды і сама руская літаратура не паставілі перада мной нават пытання, на якой мове пісаць. На рускай, натуральна!» [12, 246].

Існуюць і іншыя прычыны сучаснай рускамоўнасці нацыянальных пісьменнікаў: адсутнасць развітых літаратурных традыцый, звязаных з выкарыстаннем нацыянальнай мовы; навучанне і атрыманне адукацыі на рускай мове; магчымасць звярнуцца адразу да шырокай чытацкай аўдыторыі. Сярод гэтых прычын — і выхаванне ў сям’і, дзе побач з нацыянальнай мовай выкарыстоўвалася і руская; і працяглае пражыванне ў рускамоўным асяроддзі; і інтэрнацыянальнае акружэнне, якое моцна ўплывала на станаўленне асобы і фарміраванне культурна-моўнай самасвядомасці, і г. д. Зразумела, што ўсё гэта адноснае, бо ў кожным канкрэтным выпадку значэнне мае індывідуальны лёс пісьменніка, адметнасць яго біяграфіі, знешнія ўмовы і ўнутраныя матывы яго фарміравання як творчай асобы.

Звернемся цяпер да праявітых твораў, якія можна разглядаць як пэўны

«адрэзак» рэчаіснасці, заключаны ў моўную форму. У гэтым «адрэзку» непазбежна адбываецца моўная сітуацыя, характэрная для самой рэчаіснасці. Узнікае, такім чынам, адлюстраваная моўная сітуацыя самога твора. Прычым гэта адлюстраванне можа быць дваякім: у стылістыцы мастацкага маўлення і ў ідэйна-вобразнай структуры твора.

У першым выпадку ўзнікае сітуацыя двухмоўя (шматмоўя) у мастацкім тэксце, якой уласціва наяўнасць іншанацыянальных моўных сродкаў. Кожны твор такога плану мае сваю сітуацыю двухмоўя (шматмоўя): выкарыстанне лексічных і іншых элементаў той, а не іншай мовы, колькасныя і якасныя асаблівасці іх ужывання, уласнае размеркаванне гэтых элементаў у структуры мовы аўтара і герояў.

У другім выпадку моўная сітуацыя ў мастацкім тэксце характарызуецца тым, што элементы іншай мовы наогул не ўжываюцца або ўжываюцца вельмі рэдка. Галоўны цяжар прыпадае тут на сюжэтна-тэматычны бок твора, на адлюстраванне прадметных, псіхалагічных, духоўных асаблівасцей характараў, асяроддзя, часу. Уласнамоўная рэальная сітуацыя выяўляецца праз адносіны персанажа да пытанняў і праблем развіцця нацыянальнай мовы, культуры, духоўнасці. Гэтыя адносіны могуць утвараць пэўны струмень у сюжэтна-тэматычнай плыні твора.

Менавіта такое адлюстраванне моўнай сітуацыі знаходзім у гістарычнай аповесці Э. Ялугіна «Последний князь». Падзеі ў ёй адбываюцца ў пачатку XV ст. на ўсходніх землях Вялікага княства Літоўскага». Тагачасная палітычная сітуацыя вызначалася барацьбой праваслаўнай і каталіцкай царквы, змаганнем беларускіх і літоўскіх феодалаў з польскімі. Барацьба за веравызнанне непазбежна прыводзіла да барацьбы за мову. Апавядаючы княжычу Фёдару гісторыю Вялікага княства Літоўскага, адзін з герояў твора, поп Яўтух, гаворыць: *«Раней... князья нашей земли все греческой, православной веры были. И литовские князья-язычники, породнившись с нашими, приняли эту веру, и люди их приняли, а оттого распрей меж нами не было. Нкогда великий князь Гедимин на призыв римского папы латину принять так отвечал: «Если приму от вас хрест, пусть меня охрестит сатана!» Так сказал и латину к себе не допустил. И Гедиминовичи, пришедши к нам княжить, восходнюю веру приняли, хотя нас теснили татары и мы вельми ослабли. И нашим языком говорить стали и писать грамоты».*

Напачатку XV стагоддзя лацінская мова яшчэ не мела шырокага распаўсюджання на землях княства. Яна заставалася мовай каталіцкай царквы, аднак пачала пранікаць і ў колы беларуска-літоўскіх феодалаў каталіцкай веры. У польскім каралеўстве лацінская мова становіцца «прыдворнай», свецкай мовай, якой каралеўскае акружэнне падкрэслівала сваё адрозненне ад іншай знаці. Характэрны ў гэтых адносінах наступны эпізод, які адбываецца ў палацы каралевы: *«Королевин духовник, перебрасываясь со своими вельможными собеседниками латинскими*

словами, переходил от картины к картине, где намалеваны были то суровые рыцари, то святые, а то и нагие девки среди райских куш, поводил руками, что-то поясняя. Ему кивали. Ни княжич Фёдор, ни Зоранка латыни не знали, а потому могли лишь со стороны следить, как окружение королевы, обособившись благодаря иноземному языку, о чем-то оживленно, беседуют».

На землях княства не атрымала ў гэты час поўных правоў і польская мова, хоць ёю карысталіся асобныя беларусы і літоўцы польскай арыентацыі. Пры двары караля Жыгімонта, а таксама ў польскім каралеўстве яна служыла асноўным сродкам зносін. Багатыя беларускія і літоўскія феадалы па-польску гаварылі з каралём, нягледзячы на тое, што ён ведаў і беларускую мову. І гэта ставіла ў цяжкае становішча феадалаў-беларусаў праваслаўнай арыентацыі. У аповесці чытаем: *«В окружении короля то и дело слышались разговоры по-польски, вдруг сопровождаемые взрывами смеха. Федор многого не понимал и потому, как давеча, когда королева говорила со своими приближенными по-латыни, начал опасаться, как бы тут не было какой обиды для его чести, а потому невольно вслушивался в каждое слово малознакомой ему речи».*

Папярэднія заўвагі датычыліся знешняга боку двухмоўнай сітуацыі, яе палітычных асаблівасцей і іх адлюстраванню ў сюжэтнай і тэматычнай будове твора. Зараз звернемся да разліку сітуацыі двухмоўя ў сувязі са стылістыкай мастацкага маўлення. Ужо з вышэй прыведзеных прыкладаў відаць, што беларуская лексіка — пераважна гістарызмы і архаізмы — ужываецца для стварэння гістарычнага каларыту. У гэтай функцыі выкарыстоўваецца і агульная і ўласная лексіка: *байдакі* ‘рачныя судны’, *блона* ‘аконнае шкло’, *войт*, *гаковница* ‘тып гарматы’, *державца* ‘правіцель’, *дрыгант* ‘парода каня’, *зигон* ‘вайсковая група’, *крамник*, *скарбник*, *харцызка* ‘злodeй’, *Бересть* (Брэст), *Гомий* (Гомель), *Меньск* (Мінск), *Пиньск* (Пінск), *Риша* (Орша), *Хлипень* (Жлобін) і інш.: *«Этот лях. Пану Скочиковскому б а й д а к и мастерит»*; *«В тонких дощатых ящиках обычно держат б л о н у»*; *«Три года назад в торговых рядах Фонька спьяна обругал в о й т а»*; *«Были бы заботы — у любого к р а м н и к а найдешь французскую багазею, свейские товары, венгерские вина, соль и селедку»*; *«Кроме Гомеля, в лесах под Оршей, М е н ь с к о м и Слуцком бродят х а р ц и и з к и целыми шайками, нападают на маентки и предают огню маемость»*; *«Ведомо, в славный град П и н ь с к»*; *«Хотел еще Алексашка спросить, большой ли город Х л и п е н ь, будет ли такой, как Пинск»* (И. Клаз. Белая Русь.); *«С к а р б н и к же, боярин Богдан Котел, княгине другое сказал»*; *«В этих скачках княжича Мстиславского опередили многие — его конь не мог угнаться за д р ы г а н т а м и из стаен князей Ходкевичей, Кишек, Соломерецких»*; *«Через д е р ж а в ц у Меньского Богдана, брата своего, хлопчет князь Мстиславский о даровании ему на вечность села Лобчи в Пропойской волости»*; *«Ежели я ему порошу не намелю, как его г а к о в н и ц ы и пищали станут палить?»*; *«Будет, верно, по весне новый большой поход*

на Г о м и й »; «Главные же силы под командою самого Челядина выступали к Р ш е»; «Только от Б е р е с т ь я отъехали — налетают... што твои татаре» (Э. Ялугин. Последний князь.).

У рускамоўных творах беларусізмы ўжываюцца і як сродак стварэння нацыянальнага каларыту. Нярэдка для гэтага аўтары звяртаюцца да лексічнага падваення, ці так званай ампліфікацыі. Побач ставяцца рускае і беларускае словы-эквіваленты: «В бывлые времена там, где дорога поворачивает с Могилевского шоссе на Чердыничи, шумели многоцветные, пьяные и слезливые, нередко кровавые и драчливые к и р м а ш и-я р м а р к и»; «Когда мы разговорились, он рассказал мне, что пас коров п а н а-б о г а т е я»; «Я бреду мимо отнятого у города парка, мимо старой ч а с о в е н к и-к а п л и ч к и» (Б. Бурьян. Грозовые отголоски.); «А прялку тебе туда не надо, лапоточки лыковые, г у с е л ь к и-ц и м б а л ы? Хотя нет, тебе на д у д о ч к е-ж а л е й к е больше подходит играть»; «И смех и грех, бусел на трубе нового дома г н е з д о-к у б л о себе отладил»; «И песня слышалась ему в самом деле, песня ш п а ч к а-с к в о р ц а»; «В магазинах в пакетиках п о р е ч к о й мороженой — с м о-р о д и н о и к а с н о й, что на болоте растет, торгуют» (В. Козько. Колесом дорога.).

Беларусізмы розных лексіка-граматычных разрадаў служаць сродкам маўленчай характарыстыкі персанажа. У аўтарскай мове яны ўскосна сведчаць аб нацыянальнасці аўтара. Да такіх лексем адносяцца, напрыклад, старшыня, вуда, батьковщина, колын, батьки, книговка, коли, хіба ж, гаспадыня, блакит, чудовно, шкандый, окуляры і інш.: «Ой-ё-ёй, подсудное дело, с т а р ш ы н я, — закутила головой Махахеиха»; «Кто-то теревит, Тимох, в у д у твою»; «...зоровствуй, блудный сын, это твоя б а т ь к о в щ и н а, вот ее начало»; «Эт пятьдесят лет их стало куда больше, они сбегались, стянулись в деревню, но то, что это жильё, угадывается только по к о м л и н а м»; «Куда твои б а т ь к и смотрели, околеешь тут за зиму»; «Как мои птице, как той к н и г о в к е, что в жаркие дни не умолкает на золотом...»; «А что людское в нас, к о л и все мы тут»; «Ай, начальник, ч и б а ж ты не видишь» (В. Козько. Колесом дорога.); «Гришка, сердитая наша г а с п а д ы н я дома?»; «Глаза небесной голубизны. Б л а к и т, как говорят у нас»; «Сними, отец, эти... о к у л я р ы свои», — прохрипел я» (Б. Бурьян. Грозовые отголоски.); «Ц у д о в н о!» — задыхался от смеха пан Окрут»; «Ненужные... Полемичные и шkodные» (И. Клаз. Белая Русь.).

Аналагічныя функцыі выконваюць і семантычныя беларусізмы (міжмоўныя амонімы) час (рус. время), компот (рус. сухофрукты), лист (рус. письмо), сгубить (рус. потерять) і пад.: «По домам нам час, что-то не про то говорит стали»; «Шмат сала, круг домашней колбасы, гарбузиков жменька, к о м п о т у мешочек...»; «Получаю л и с т, приезжай» (В. Козько. Колесом дорога.); «Но с г у б и т ь письма не должен» (И. Клаз. Белая Русь.).

Беларускае слова ў рускамоўным мастацкім тэксце можа набываць

своеасаблівую эстэтычную вартасць. Менавіта такой з’яўляецца лексема *бусел* у рамане В. Казько «Колесом дорога». Бусел — сімвал палескага краю, з якім звязана мноства легенд і паданняў: аб незвычайнай вернасці бусла сваёй сяброўцы, аб помсце бусла таму, хто разбурыць яго гняздо, аб здольнасці птушкі прадказваць лёс і г. д. Усе гэтыя народнапэтычныя ўяўленні як бы прысутнічаюць у падтэксце твора, а самі буслы сваім выглядам, паводзінамі нагадваюць пісьменніку палешукоў: *«Сотни две их [буслов] сгрудилось на луговине и ведет толковище. Ни дать ни взять колхозное собрание, этакое стародавнее вече, будто из глубины веков восстали из земли деды и прадеды, седые, босоногие... Вот только что птицы перешептывались, терлись клювами, переминались с ноги на ногу, а сейчас налетают одна на другую, шибаются грудью, как мужики князьборские, как полешуки, что-то не поделившие меж собой...»*. Многа ў палескіх мужыках ад буслоў, але і многае ў тых птушак ад людзей. Дзень бусла, *«как и мужицкий день, в трудах. Как землемер, меряет и меряет он болота, подолгу, уставившись тоскливым глазом в никуда. То ли стоит на одной ноге, слушая шелест метельчатых трав, как может слушать эти травы косарь, белый седой дед-полешук, который махал, махал косой и вдруг замер, опьянел от лугового раздолья»*.

Бусел у В. Казько — сімвал адзіцтва жыцця прыроды з сялянскім жыццём. Паляшук, *«веря своему соседу-буслу, приглядываясь к его жизни, предугадливо строит свою жизнь»*. Не выпадкова і назва рамана — гэта паляшускае пажаданне шчаслівай дарогі птушкам у вырай: *«Колесом дорога»*. Эстэтычная значнасць лексемы *бусел* у рускім тэксце твора, прысвечанага Палессю, відавочная. Замена *бусел* на *аист*, на нашу думку, прывяла б да таго, што некалі Юрый Алеша трапна абазначыў выразам «і згасае святло слова». Не выпадковыя ў гэтым плане побач з *буслам* і *буслик*, *бусленок*, *буслиха*, *антон* (яшчэ адна назва птушкі на Палессі), *окить на буслика* (мясцовае абазначэнне вясенняй непагадзі).

Увогуле аналіз рускамоўнай літаратуры Беларусі — арыгінальнай і перакладной — паказвае, што беларусізмы — частая з’ява ў рускім мастацкім тэксце. І такое іх ужыванне — першы крок да іх замацавання ў рускай мове, прынамсі рускай мове Беларусі, нацыялекце. Вось далёка не поўны пералік такіх лексем, адзначаных рознымі даследчыкамі: *вёска*, *блискавица*, *дзякуй*, *журба*, *завая*, *загад*, *мова*, *куток*, *юнак*, *пуга*, *краина*, *кирмаш*, *безмежный*, *вызвольенье*, *вызволитель*, *даруйте*, *загинуть*, *конюшина*, *ржище*, *стогодые*, *коханье*, *обминуть*, *песнярь*, *певень*, *сгасать*, *селиба*, *коник* (рус. *кузнечик*), *бусел*, *аркуш*, *жнивень*, *ковдра*, *студень* (рус. *январь*), *цибуля* і інш.

Нярэдка беларускае слова ўключаецца ў рускі тэкст з тае прычыны, што яно не мае рускага аднаслоўнага эквіваленту, напрыклад: *молодик* (рус. ‘луна в первой четверти’), *перун* (рус. ‘удар грома’), *покут* (рус. ‘красный угол в избе’), *пряжмо* (рус. ‘пучок колосьев ржи, подсушенных на костре’), *чугунка* (рус. ‘железная дорога’), *выворотень* (рус. ‘вывороченное дерево’), *зажинки*

(рус. 'начало жатвы') і г. д.

Частка беларусізмаў — гэта лексемы, вядомыя і рускай мове, але ў беларускай яны маюць або могуць набываць і іншае значэнне: *шлях* у абедзвюх мовах мае значэнне 'дарога', але ў беларускай яшчэ — 'кірунак дзейнасці, развіцця' (*ісці разведанымі шляхамі*). Да такіх лексем можна аднесці таксама *сход, межа, жито, лядо, болван, вышина* і інш. Ва ўсіх гэтых выпадках колькасць значэнняў не супадае.

Як відаць з вышэй прыведзеных прыкладаў, беларускія словы перадаюцца рускімі графічнымі сродкамі (што мы імкнуліся захаваць), і гэта адна са ступеняў адаптацыі беларусізмаў у рускім маўленні.

Найбольш шырока ў рускіх тэкстах прадстаўлены лексіка-стылістычныя беларусізмы. Гэта своеасаблівы від беларуска-рускага лексічнага ўзаемадзеяння: пад уплывам пэўных лексічных адзінак беларускай мовы ў рускім маўленні з'яўляюцца словы, якія поўнасю або часткова супадаюць з беларускімі па зместу, але ў той жа час належаць да іншых стыляў або іншых лексічных пластоў (напрыклад, да дыялектызмаў), і таму адрозніваюцца ад беларускіх сваімі выяўленчымі магчымасцямі. Гэта з'ява асабліва часта назіраецца ў перакладах з беларускай мовы на рускую. Пры гэтым тонкасць семантыка-стылістычных адрозненняў змушае часам перакладчыка памыляцца, а гэта, зразумела, вядзе да скажэння ідэйна-мастацкіх асаблівасцей арыгінала. У якасці эквівалентаў беларускіх стылістычна нейтральных лексем могуць выступаць:

рускія дыялектныя (і таму стылістычна маркіраваныя, не нейтральныя) адзінкі: *бурак, вестка, гай, гузнэ, сумет, фурманка, большак, вир, завируха, кордон, хвороба, вечерять, вечера, горлач, гребля, гуторить, криница, припевки, похилиться, досс-пань, стежка*;

рускія размоўныя лексемы: *смак, разминуться, дивиться, дочка, кинуть, палить, помереть, поспеть, приступки, обирать, сдается, часом, постучать, перемагать*;

руская прагматычная лексіка: *думка, торба, женка, спокон, шибко, запалить, кликать, насбирать, норов, одежда, притулиться, хворый, гомонить*;

рускія архаізмы: *наместник, горше, потреба, плескать* 'аплодировать', *чаровница, заране, наставница, цивильный* і інш.

Побач са словамі літаратурнымі ў рускіх тэкстах трапляюць дыялектныя і размоўныя беларускія лексемы, напрыклад: *гаевый* 'ляснік', *тата, наузник* 'вулей', *падмога, заместо, грай, гайда, гайня, ёмошник, лайдак, довбешка, лотошить, матуля, леки, злыдень* і інш.

Варта адзначыць і такую групу беларускіх слоў у рускім тэксце, якія надаюць яму «беларускі каларыт», дзякуючы своеасаблівасцям сваёй марфалагічнай і фанетычнай будовы, параўн., напрыклад (захоўваем асаблівасці напісання беларускіх слоў у рускім тэксце): беларускае *дзядзька* — рус. *дядя*, *хвайняк* — *хвойник*; *бабулька* — *бабушка*, *разачка* — *резь, грэцки*

— гречневый, дагадзиць — угодить, признать — узнать, забивать — убивать, можа — может (быть), вдвох — вдвоём, туды — туда, болей — больше, более, супротьпоказано — противопозначано, солодкий — сладкий, кветки — цветы, сведка — свидетель, каштелян — кастелян, наполам — пополам і г. д.

Сустрэкаюцца ў рускамоўных тэкстах і адзінкі беларускай фразеалогіі — прыказкі, прымаўкі, афарызмы, выслоўі, рытуальныя формулы і г.д.: *Не до поросят, когда свинью смолят; Святые боженьята святее самого бога; Эх, жаль сироту — не стерпеть животу; Идешь на женитьбу, как на слом головы; Покуда мы с тобой уснем, люди и ночь разберут; Гуторь, гуторь, а волю в жито; Шепоты хату рушат; Бывайте здоровы; Будь ласков; День добрый; Ты пан — не пан, а так себе полупанок, потому что лоб у тебя низкий, нос слизкий, так оно и видно, что ты лижешь панские полумиски; Придется жить, как набежит; Терпи, Гришка, — когача блізко і інш.*

Не цураюцца пісьменнікі і перакладчыкі запазычнай лексікі. Так, нямала ў рускамоўных тэкстах беларускіх паланізмаў: *бойт, гмина, дефензива, жолнер, комасация, конфидент, осадник, пан, ковэт, постерунок, санация, сервитут, солтыс, фальварк, шарварк, плясцыры, нас і інш.*

Вельмі разнастайныя беларусізмы і ў тэматычных адносінах. Адзначым для прыкладу некалькі разнапланавых лексічных груп:

этнаграфізмы: *намитка, прасчок, шлянец* ‘танізiруючы трунак’, *буркатель, андарак, поветь, клуня*; назвы планет: *Вечерница (Венера), Волчье око (Марс)*; назвы страў і напiткаў: *березовик, драники, колдуны*; назвы нацыянальных танцаў і песень: *бульбочка, калыханочка, лявониха, юрочка*; назвы асоб: *хлопец, хлопчик, женка, селянин, коваль, полонянка, наместник*; назвы раслін і жывёл: *бусел, коники, певни, орешина, бурак, конюшина, жито*; назвы з’яў і аб’ектаў прыроды: *завируха, завая, хмара, сумёт, вир, гай, криница, молоко*; назвы гаспадарчых прадметаў: *торба, ручник, севалка, клевет, пуга*; абстрактная лексіка: *смак, потреба, норов, вестка, вспомин, журра, коханье, подмога*, а таксама нямала iншых лексічных адзінак: *вязовка, грудок, дубица, волотовка, лесничевка, швейка і г. д.*

Гэты спіс нельга зрабіць вычарпальным, бо пранікненне беларусізмаў у рускія мастацкія тэксты — працэс жывы, актуальны. Нельга пакуль што зрабіць і канчатковыя вывады аб тым, якія з гэтых адзінак ужо замацаваліся ў рускай літаратурнай мове, а якія застаюцца ў межах iндывідуальнага, аўтарскага (перакладчыцкага) ужывання. Але вось што ўяўляецца бясспрэчным: большасць разгледжаных вышэй беларускіх лексем не з’яўляюцца безэквівалентнымі адзінкамі; значыць, ёсць важкія прычыны iх запазычання праз мастацкі тэкст.

ІШЛО СЛОВА З УСХОДУ...

Кожны наватвор і запазычанне толькі тады атрымаюць распаўсюджанне, калі яны будуць адпавядаць духу мовы...

Якуб Колас

Лічыцца, што нацыянальныя мовы сучасных усходнеславянскіх народаў — рускага, украінскага і беларускага — утварыліся на аснове старажытнарускай мовы, якая была агульнай для ўсіх усходніх славян на працягу X—XIV стагоддзяў. Таму беларуская і руская мовы маюць агульны лексічны фонд.

На беларускі слоўнік XIV—XVIII стагоддзя якога-небудзь прыкметнага ўздзеяння руская мова не зрабіла. Гэты перыяд характарызуецца найбольшым пранікненнем у беларускую мову лексікі польскай, нямецкай, лацінскай, чэшскай, а таксама іншых славянскіх і неславянскіх моў. Разам з тым разнастайныя двухбаковыя гандлёвыя сувязі Расіі і Беларусі, руска-польскія войны садзейнічалі пранікненню рускай мовы на тэрыторыю Беларусі, а значыць, як можна меркаваць, лексічным запазычанням з рускай мовы. Варта ўспомніць тут і пра існаванне так званых пераходных руска-беларускіх гаворак, праз якія русізм маглі пранікнуць у беларускую літаратурную мову.

Вядома, што ўжо ў 80-я гады XVII стагоддзя на Беларусі пачалі сяліцца рускія стараверы, якіх у Расіі праследаваў царскі ўрад, але пра істотны ўплыў іх на мову беларусаў гаварыць цяжка, паколькі стараверы жылі замкнёна і захавалі рускую мову да нашых дзён.

Пэўную ролю ў распаўсюджанні рускай мовы на Беларусі адыгралі адкрытыя ў канцы 80-х гадоў XVIII стагоддзя ў некаторых беларускіх гарадах школы і народныя вучылішчы з рускай мовай навучання і вывучэннем яе як прадмета.

Пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай Беларусь у канцы XVIII стагоддзя аказалася ў складзе Расійскай імперыі. Гэта не магло не адбіцца на лёсе моў. Аднак па-ранейшаму пераважала беларуска-польскае двухмоўе. Толькі ў 30-я гады XIX стагоддзя выразна выяўляецца тэндэнцыя да актыўнага распаўсюджання рускай мовы. Гэта тэндэнцыя падтрымлівалася законам аб увядзенні з 1 студзеня 1831 года ў судзе і адміністрацыйным кіраванні на тэрыторыі Беларусі рускай мовы. Польская мова тым не менш у гэты час яшчэ захоўвала свае пазіцыі.

Пасля паражэння паўстання 1863—1864 гадоў руская адміністрацыя робіць захады для таго, каб звузіць функцыі польскай мовы і надаць рускай мове перавагу ва ўсіх сферах жыцця беларускага народа. Практычна з гэтага часу руская мова пачынае актыўна ўплываць на беларускую. Гэты ўплыў у сваім гістарычным развіцці мае два этапы: дакастрычніцкі і паслярэвалюцыйны. Кожны з іх у залежнасці ад колькасных і якасных характарыстык функцыянальнага і структурнага ўзаемадзеяння дзвюх моў мае

сваю ўнутраную перыядызацыю.

Уплыў рускай мовы на беларускую даволі шырока вывучаўся. Даследавана вялікае кола лексікі, аднак зрабіць вычарпальны спіс як рускіх лексем, запазычаных беларускай мовай, так і лексем, якія прыйшлі праз рускую з іншых моў, немагчыма. Па прыблізных падліках М. І. Крукоўскага, зробленых у канцы 50-х гадоў XX стагоддзя, запазычанні непасрэдна з рускай складалі ад 3 да 5% слоўнікавага складу беларускай літаратурнай мовы, а 13—15% — іншамоўныя словы, што прыйшлі да нас праз рускую мову. Сярод першых такія словы, як *акцябронак, бальшавік, бальшавіцкі, буквар, дзекабрыст, дзекабрыцкі, подзвіг, падзвіжнік, паняцце, саюз, саюзна, савет, савецкі* і інш., сярод другіх — *авангард, гуманізм, дыялектыка, ідэал, калектыў, камуна, культура, наватар, патрыёт, прынцып, прагрэс, дэмакратыя, інтэрнацыянальны, канстытуцыя, партыя, пралетарыят, рэвалюцыя, сацыялізм* і г. д.

Моўная сітуацыя ў XIX — пачатку XX стагоддзяў на тэрыторыі Беларусі ў галіне літаратурна-мастацкага двухмоўя характарызавалася ў першую чаргу тым, што на змену пісьменнікам, якія пісалі па-беларуску і па-польску, сталі прыходзіць тыя, хто карыстаўся мовамі беларускай і рускай. Можна адзначыць нямала русізмаў у тагачасных творах (у тым ліку і ананімных), якія ў далейшым толькі часткова замацаваліся ў беларускай літаратурнай мове: *нелукавы, не спясіў, ачунслась, словно, чудесный, хозяйства, устрашились, писатель, словеса, сараціць, вальготна, послушай, время, каждый, газета, казарма, камандант, пісачель, рэдактар, яфрэйтар, страпуха, случай* і г. д.

Значны пласт складаючых элементы рускай мовы ў творах Я. Баршчэўскага — *відзець, ждаць, красны, прымер* і інш.; А. Рыпінскага — *блюсці, даждацца, зажэч, паймаць, прыгнуць, пяхух* і інш.; Я. Чачота — *гразь, парубаць, назваць, толькі, вялець, ждаць* і інш.; В. Дуніна-Марцінкевіча — *відаў, ураг, браніў, возле, ізбыткі, лучы, прачней, уласць, іспугаўся, совесць, абсуждаць, белмы, блісцяшчы, баразда, вялець, дрогнуць, дасужы, кнут, малва, оба, паданне, навідацца, прадвяхіцаць, паймаць, сейчас, суліць, таска, яшчо* і інш.; К. Каліноўскага — *вялець, мудроны, праворны, прыказ, прыказываць, пярвей, прадсмертны, разінуўшы, сільно, февраль, харашо* і інш.; Ф. Багушэвіча — *пасрэднік, міравы, участковы, стыд, увідзеў, нядзель, вокруг, палата, прадсядацель, прысутства, управа, улажэнне, уласць, член* і інш.; А. Гурыновіча — *звукі, мысль, плясалі, таскаваў, между* і інш.; Я. Лучыны — *чытацелі, відзеў, уражжа, ждзе, горсць, ель, зной, луч, помашч, празнік, счот, харашо, ямичык* і інш.; А. Ельскага — *заглаўе, младзенец, многалюбяшчы, падстракацель, патрыярхальны, прадназначаны* і інш., а таксама ў творчасці іншых пісьменнікаў. Выкарыстанне русізмаў было абумоўлена, з аднаго боку, стылістычнымі мэтамі, але, з другога — русізмы з’яўляліся там, дзе яшчэ не замацаваліся як норма, а часам яшчэ і не былі знойдзены ўласныя сродкі беларускай мовы.

У пачатку XX стагоддзя у маладую беларускую мастацкую літаратуру і публіцыстыку, у навукова-папулярныя брашуры шырокай плынню пайшлі запазычанні з рускай лексікі. Іх можна сустрэць практычна ў любым беларускім выданні таго часу. Некаторыя літаратары фактычна карысталіся рускімі словамі і зваротамі, надаючы ім беларускую графічную форму, або рабілі калькі. Зразумела, што гэтыя спробы далёка не заўсёды давалі станоўчыя вынікі. У свой час негатыўныя моманты такога стыхійнага, некантралюемага ў лінгвістычным і эстэтычна-мастацкім плане ўплыву сталі прадметам пільнай увагі Кузьмы Чорнага. У артыкуле «Небеларуская мова ў беларускай літаратуры» ён з горыччу і сарказмам прыводзіў прыклады такой моватворчасці, калі замест рускіх канструкцый, *я не имею охоты идти, половые отношения, дай ключ открыть шкаф* узнікалі «беларускія» *я не маю палявання ісці, падлогавыя адносіны, дай крыніцу адчыніць шафу*. Сёння, зразумела, гэтыя «пераклады» гучаць цалкам анекдатычна, але К. Чорны абсалютна правільна адзначыў небяспечную тэндэнцыю, калі ў выніку іншамоўнага ўплыву беларуская мова не ўзбагачаецца, а наадварот — засмечваецца, скажаецца, губляе свой нацыянальны дух.

Была, зразумела, і іншыя прыклады. Лепшыя майстры беларускай літаратуры, і ў першую чаргу Янка Купала і Якуб Колас, давалі ўзоры майстэрскага выкарыстання сродкаў рускай мовы ў сваіх мастацкіх творах. З рускай літаратурнай мовы яны імкнуліся браць толькі самае неабходнае, абумоўленае ідэйна-эстэтычнымі задачамі твора. Майстры пярэдадзі дабіваліся гарманізацыі разнамоўнага матэрыялу, звяртаючыся пераважна да такіх сродкаў рускай мовы, якія не супярэчылі беларускаму нацыянальнаму моўнаму каларыту, арганічна ўліваліся ў беларускае моўнае рэчышча. Нярэдка яны пад уплывам рускай мовы ажыўлялі словы, што бытавалі ў беларускіх гаворках. Прыкладам гэтага могуць служыць наступныя сінанімічныя рады з твораў двух класікаў беларускай літаратуры: *быстра* — *шпарка*; *разговор* — *размова, гутарка*; *скарэй* — *хутчэй*; *скромны* — *сціплы*; *звась* — *клікаць*; *крэпка* — *моцна*; *помач* — *дапамога*; *привет* — *прывітанне*; *спор* — *спрэчка* і інш. Шырока выкарыстоўваліся імі таксама запазычанні з рускай мовы для абазначэння паняццяў, для якіх у беларускай мове яшчэ не было лексічных адпаведнікаў.

Трэба прызнаць, што праблема паняццёва-лексемнай суадпаведнасці беларускай і рускай моў застаецца адкрытай. Гэта праблема мае два бакі. Па-першае, кожная з моў — і гэта датычыцца любой натуральнай мовы — па-свойму адлюстроўвае навакольны свет (так званая гіпотэза Сэпіра-Уорфа). Таму зусім натуральна, што лексіка-паняццёвыя сістэмы розных (у тым ліку і блізкароднасных) моў не супадаюць. У гэтым несупадзенні — адзін з фактараў уплыву адной мовы на іншую і, наадварот, іх узаемаўзбагачэння. Па-другое, адна мова па пэўных гістарычных прычынах можа апярэджваць у сваім развіцці іншую. Не сакрэт, што руская мова і сёння мае магчымасці для ўплыву на беларускую ў развіцці пласта лексічных сродкаў духоўна-

абстрактнай сферы, якая ў рускай мове добра выяўляецца з дапамогай так званых стараславянیزмаў. «...Стараславянізмы, — адзначаў народны пісьменнік Беларусі Кандрат Крапіва, — узбагачаюць рускую мову, даюць магчымасць перадаваць дадатковыя сэнсавыя адценні. Адсутнасць у нас гэтага пласта лексікі мы адчуваем асабліва востра, калі перакладаем з рускай мовы на беларускую. Часта мы не можам знайсці патрэбнага эквівалента» [14, 154—155]. У публіцыстычным стылі гэты недахоп знайшоў частковае вырашэнне ва ўвядзенні ў тэкст рускамоўных украпленняў, нібыта цытат, напрыклад: *...планеты, самай для шчасця абсталяванай, а таму і самай «мечтательной» пры ўсёй яе жорсткасці...; мастацтва, прасякнутага спачуваннем, па-руску кажучы, «вселенской скорбью» за ўсё живое і існае; ...за парогам друкарні — нашы кнігі чакае ўжо «суета сует»...* [7; 3; 4; 129].

Узаемадзеянне беларускай і рускай нацыянальных культур працягваецца. Адной з праяў яго з'яўляецца літаратурна-мастацкае двухмоўе. Разгледзім падрабязней у гэтым плане асаблівасці функцыянавання іншамоўнай лексікі, у тым ліку і рускай, у творах Уладзіміра Караткевіча — пісьменніка, у творчасці якога не толькі выявіўся свой уласны, непаўторны паэтычны дар, свой філасофска-эстэтычны і гістарычны падыход да жыцця, але і атрымалі паглыбленне лепшыя традыцыі беларускай пісьменніцкай моватворчасці.

Як мы ўжо адзначалі, аб'ектыўная моўная сітуацыя ў мастацкім творы можа знайсці падвойнае адлюстраванне — у плане сюжэтна-тэматычным і ў плане мастацка-стылістычным, уласна моўным.

Такое выяўленне сітуацыі двухмоўя знаходзім і ў шэрагу гістарычных твораў Ул. Караткевіча. Так, у рамане «Каласы пад сярпом тваім» пытанне аб лёсе беларускай мовы, аб адносінах да яе з'яўляецца тым асялком, на якім правяраецца патрыстызм герояў рамана, іх любоў да бацькаўшчыны, да беларускага народа. Верны гістарычнай праўдзе, пісьменнік заўсёды дакладна паказвае моўную сітуацыю, у якой дзейнічаюць яго героі. Звычайна яе характарыстыку ён укладае ў вусны персанажаў. У рамане, які разглядаецца, спецыфіку моўнай сітуацыі ў Беларусі сярэдзіны XIX стагоддзя апісвае юнак Алесь у размове са сваім равеснікам Мсціславам на балі ў князёў Загорскіх, дзе сабраўся вышэйшы свет Магілёўскай губерні: *«Чуеш, французская мова... Яна заглушае ўсё. Напэўна таму, што вельмі-вельмі прыгожая. Але ж яны не французы, гэтыя Хаданскія і іншыя. А вось гучыць польская — даволі моцны паток. А вось руская... І ніхто пакуль што словам не абмовіўся на мужыцкай, акрамя цябе...»*. Тут бачым даволі дакладную замалёўку размеркавання моў і іх функцый: у колах беларускай арыстакратыі ў сярэдзіне XIX стагоддзя на прыёмах пераважае французская мова. Нягледзячы на паражэнне паўстання 1830 года, яшчэ шырока распаўсюджана і польская мова. Аб зняважлівых адносінах арыстакратыі да народнай мовы з горыччу гаворыць герой рамана Алесь: *«Але чаму ж яны не саромеюцца гаварыць на гэтай грубай мове, калі загадваюць мужыкам: «Даілі сёння*

сыноў з крыгай. Паны юшку будуць есці, дык можа якая рыбіна ўблытаецца?» І тут ужо не саромеюцца такіх грубых слоў, як «крыга», «ублытаецца» Для сапраўдных герояў рамана (Кастуся Каліноўскага, Алеся Загорскага і інш.) барацьба за нацыянальную культуру, нацыянальную мову звязваецца з сацыяльнай барацьбой за вызваленне беларускага народа ад царскага прыгнёту.

Аднак не заўсёды і не абавязкова адносіны героя да сітуацыі двухмоўя (шматмоўя) маюць палітычнае, сацыяльнае гучанне. Спецыфіка моўнай сітуацыі, у якой знаходзяцца героі таго ці іншага твора, можа проста дэкларавацца персанажам ці аўтарам-апавядальнікам з мэтай стварэння канкрэтных абставін, у якіх яны жывуць і дзейнічаюць, без надання ёй асобнай ролі ў ідэйна-мастацкай структуры твора. Гэтак Ул. Караткевіч апісвае моўнае акружэнне часоў свайго юнацтва ў аповесці «Лісце каштанаў»: *«Калі Ролік і Багдан гаварылі на гарадско-украінскай, а Жэнька — на рускай мове, хаця і са значным украінскім акцэнтам, то ў гэтай [Нонкі] была ўвогуле не мова, а чорт ведае што. Гэта быў той паўдзённы жаргон, на якім гамоняць вялікія чарнаморскія маршавыя гарады».*

Іншы раз сітуацыя двухмоўя адлюстроўваецца ў творы як вынік лінгвістычных назіранняў персанажа. Напрыклад, адмірал Ахотнікаў, у апавяданні Ул. Караткевіча «Вока тайфуна» так характарызуе мічмана Дубаўца: *«І, вось глядзіце, мы суседзі, я сам бранскі воўк, а ні Балтыка, ні Поўнач, ні тутэйшыя мясціны з яго ніколі не вышыблі і не вышыбуць магілёўскага мужыка... Па ова слоў, палова фраз адтуль... Акцэнт незнішчальны... У мяне знаёмы быў, таксама сусед, з-пад Барысава, з-пад Студзёнки... Доктар навук, дозін з лепшых матэматыкаў у Саюзе, галава, тры гады ў Індыі выкладаў. Некалькі моў, у прыватнасці англійскую, як бог ведае. А «The» у яго ўсё адно як «дзе» гучыць, а думае ўсё роўна па-барысаўску».*

У стылістыцы мастацкага маўлення сітуацыя двухмоўя знаходзіць сваё адлюстраванне ў выкарыстанні элементаў чужой мовы для выканання пэўнай мастацкай задачы. У творах Ул. Караткевіча іншамовная лексіка пададзена ўкрапінамі (падчас гэта фразы і нават дыялогі) французскай, нямецкай, польскай, украінскай, рускай і іншых моў, якія часта выступаюць у якасці сродку моўнай характарыстыкі персанажа. Натуральна выглядаюць украпіны французскай у маўленні князя Загорскага: *«Facon de voir d'un chevalier»* (Каласы пад сярпом тваім.); нямецкай — у маўленні настаўніка нямецкай мовы Фельдбаўха: *«Schon gut. Mach dich drau zu waschen, mach dich Mutti zu begriiben, mach dich an die Gottesgabe...»* (Там жа.). У якасці сродку моўнай характарыстыкі персанажа скарыстоўваюцца словы і выразы блізкароднасных моў — украінскай: *«Якое, аднак, дзікунства цэй украінскі народ»*, — сказаў Ролік. — *Ач він навіт нэ знае, що такэ чэк»* (Вока

* Рыцарскі пункт гледжання на рэчы (франц.).

** Вельмі добра. Ідзі ўмывацца, ідзі прывітацца з матуляй, ідзі прымаць божы дар (ням.).

тайфуна, с. 108); рускай: «*Ложно понятый провансальский замковый стиль*» — сказаў, чамусьці па-руску, пан Адам» (Каласы пад сярпом тваім, кн. 1, с. 45).

Чужое маўленне выкарыстоўваецца і як зачэпка для кпінаў з іншаземца, для пародыі на яго маўленне. У наступным эпізодзе адзін з персанажаў рамана «Каласы пад сярпом тваім», Кірдуна, парадзіруе маўленне нямецкага настаўніка з мэтай асмяяння апошняга: «*Einem Lowem gleich...*» — далятаюць да Кірдуна асобныя словы. «*Nüch?*»*** *** *І, скося пазіраючы на Фельдбаўха, які абаніраецца на лёску, як на шнагу, Кірдуна бурчыць пад нос: «Das ist ihm Wurst...»**** Гэта яму каўбаса, ці ведаеце... І ўсё «нюх» ды «нюх»... Нюх ты і ёсць нюх. Нюхала нямецкае...*». Тут Фельдбаўх для Кірдуна «басурман», прышэлец, мова яго незразумелая, раздражняе, таму яна парадзіруецца, перайначваецца на беларускі лад і вось ужо з нямецкага Nüch узнікае крыўдная для Фельдбаўха мянушка «*Нюхала чямэцкае*». Камічна заканчваецца і яшчэ адна спроба асэнсавання Кірдунам нямецкага слова: «*Немец, відаць, усё ж не самы горшы... Тое, што ён мяхом стукнуты — гэта усё лухта: без радзімы таксама, гаротны... Таксама пашкадаваць трэба... Толькі што прыйдзе ўвечары да эканомкі і просіць: «Г н е д з і г е фрау... Айн глянс шнапс...*»***** *І правільна кажа, бо ў немцах амаль усе жанчыны г н я д ы я, а эканомка — вылітае немка. Г н я д а я і ёсць...*». Такі прыём выкарыстання чужой мовы бліжэй распаўсюджаны, як мы ўжо адзначалі, у рускай класічнай літаратуры XIX ст.

Русізмы ж у творах Ул. Караткевіча не выступаюць у гэтай функцыі, што, напэўна, звязана з тым, што рускі чалавек, з прычыны супольнасці гістарычнага лёсу беларускага і рускага народаў, ніколі не з'яўляўся для беларуса «басурманам», прышэльцам, іншаземцам. Спрыяе гэтаму і генетычная роднасць і блізкасць сістэм беларускай і рускай моў. Разам з тым, фармальнае падобенства шэрагу рускіх і беларускіх слоў скарыстоўваецца як мастацкі прыём для дасягнення камічнага эфекту. У адным з эпізодаў згаданага вышэй рамана княгіня Загорская звяртаецца да свайго сына, які да гэтага па старадаўняму звычайу («дзядзькаванне») выходзіўся ў сялянскай сям'і і не ведае рускай мовы: «*Что же вы, например, ели с е г о д н я на з а в т р а к, мой маленький*», — спытала пані Антаніда». Каласы пад сярпом тваім, кн. 1, с. 50. На што Алесь ёй адказвае: «*С ё н н я... н а з а ў т р а?*» — неўразумела перапытаў Алесь» (Там жа, с. 50).

Шырока распаўсюджаны ў Караткевіча прыём цытацыі. Тым самым героі твораў дэманструюць сваё знаёмства з рускай літаратурай і культурай. Часта выкарыстоўваюцца крылатыя словы і выразы з твораў рускіх класічных аўтараў: «*Змагіцель чуў канец размовы, вяртаючыся (выканаў прыныцц беларускіх будачнікаў, які, на словах Глеба Успенскага, гучаў: «т а щ и т ь и*

*** Льву падобна... Ці не так? (ням.).

**** А мне ўсё адно (літаральна: гэта мне каўбаса) (ням.).

***** Дастойная (паважаная) фрау... Шклянку шнапсу (ням.).

не п у щ а т ь» (Чорны замак Альшанскі, с. 129); «Столькі год мінула, а ўсё адно як пачне ўспамінаць нехта «д е л а д а в н о м и н у в ш и х д н е й...» (Там жа, с. 156); «Той бачыць непатрэбнае і неістотнае, гэты — «зрит в корень» (Там жа, с. 21); «На жаль, нават першакласныя людзі часам не паўсюль праходзяць. «Т о м у в и с т о р и и м ы т ь м у п р и м е р о в с л ы ш и м» (Там жа, с. 134).

У прыведзеных прыкладах цытаты выкарыстоўваюцца як найбольш яркая характарыстыка пэўнай сітуацыі, як думка, якая найбольш дакладна адлюстроўвае сутнасць з'явы. Прычым крыніца цытаты не заўсёды можа быць вядома субяседніку: «П о э з и я е с т ь б о г в с в я т ы х м е ч т а х з е м л и», — працытавала яна кагосьці» (Там жа, с. 213).

Падчас цытата скажаецца, ужываецца ў іранічным сэнсе для стварэння камічнага эфекту: «Як адзін дужа культурны, у інстытуце культуры выкладаў, цытаваў Рылеева: «Куда ты ведёшь нас? Не видно ни зги!» (Там жа, с. 259), ці дзеля адмаўлення пэўнай думкі: «Не оумайце, аднак, што мы ў той час толькі і рабілі, што крычалі і пыталі ў мужыка: «чаго бяжыш, мужычок?» і «ты п р о с н е ш ь с я л ь и с л о і н е н ы й с и л?» (Вока тайфуна, с. 172).

Рускія ўкрапіны ў творах пісьменніка могуць мець характар устойлівых спалучэнняў: «[Чыўін] Бачыў усе купецкія выбрыкі, не дазваляў падмяняць купленага, прымушаў «п о к о з ы в а т ь т о в а р л и ц о м» (Ул. Караткевіч. Чорны замак Альшанскі, с. 310), «Крыкнуў: «Р о д н ы е, не в ы д а й т е!» — і ўсе астатнія засталіся далёка за спінаю: глытаць снежны пыл» (Там жа); «Але славуае «б е р е г и с ь , а ж г у!» чакала і яго!» (Там жа, с. 332); «А такіх ахвотнікаў на «п о з а м с т в о в а н и е б е з с р о к а» у нас усё болей і болей» (Там жа, с. 34); «Сядзеў з гітараю ў руках белазубасты, худы, цемнахваліставаў і «б о л ь ш и е н а д е ж д ы п о д а ю щ и й» будучы археолаг Генка Сяоун уласнай персонай» (Там жа); «Ну і потым «на с л у ж б е в е д ь п о с т р а д а л», як жа не зайсці» (Вока тайфуна, с. 8). Часам яны суправаджаюцца адсылкай на крыніцу інфармацыі: «...лежацы яшчэ спінаю да ворага, які нагінаўся нада мною, сагнуў ногі і з сілаю выпрастаў іх, нібы стрэліў, проста таму ў прычыннае, або, як кажуць рускія, «н е у д о б ь с к а з у е м о е», месца» (Чорны замак Альшанскі, с. 170); «А народ, біты і драны, «б л а г о д е н с т в о в а л с н и м», з гасударам, як сто разоў на дзень афіцыйна сцвярджаў гімн» (Там жа, с. 331); «Рэжысёру «в п о р я д к е б р е д а», кажучы словамі ідыёцкага кіношнага выразу, здалося, што цікава будзе ўвесці ў гісторыю мастака-аніmalіста...» (Вока тайфуна, с. 45).

Нярэдка рускія фразеалагізмы перакладаюцца на беларускую мову, калькуюцца: «Ён ляжаў і абыякава глядзеў у столь. К а р а б л і, так бы мовіць б ы л і с п а л е н ы я» (Вока Тайфуна, с. 86); «Уся гавань вельмі недасціпна казала, што ён з ёю «к р у ц і ц ь р а м а н» (Там жа, с. 9); «Адразу пачынаюць стагнаць старыя рубцы, пераломы і шнары... «М і н ё р п а м ы л я е ц ь а д з і н р а з...» Глупства якое!» (Там жа, с. 5).

Да рускага фразеалагізма можа адразу ж прыводзіцца беларускі эквівалент, а таксама эквівалент з іншай мовы: *«Толькі я не лыкам шыты, як кажуць рускія. Мы тэж не яцы-тацы, а цваняцы, як кажуць палякі, і не нагою смаркаемся, як кажам мы»* (Чорны замак Альшанскі, с. 258).

Ва ўсіх разгледжаных выпадках русізмы робяць мову герояў больш яркай, індывідуалізуюць іх характары, сведчаць аб жывых працэсах узаемадзеяння культур і моў рускага і беларускага народаў.

Багата цытуюцца таксама вытрымкі з кніг, дзелавых дакументаў. Гэты мастацкі прыём можа ўжывацца для захавання ў першапачатковым выглядзе думкі з арыгінала, якую аўтар лічыць не зусім дакладнай:

«І як холадна гаворыць пра гэта старая кніга: «Музыкальность составляет выдающуюся черту в характере полешука» (Вока тайфуна, с. 71).

Іншы раз герой твора дэманструе свае іранічныя адносіны да тэкста, які цытуецца, таму захаванне мовы крыніцы — гэта як бы запрашэнне чытача далучыцца да пазіцыі персанажа:

«Хана я пасля гэтай размовы прачытаў і таксама не знайшоў нічога падобнага, акрамя баек пра тое, што мясцовыя могуць красці жанчын, і разважанняў, што «разве верность и преданность теряет свое высокое значение в человеке вследствие того, что и собака обладает этими благородными качествами...» (Там жа, с. 39).

Цытаванне дакумента на мове арыгінала надае яму гістарычную верагоднасць (сапраўдны дакумент): *«изъявить готовность отказаться от крепостного права над людьми, и при представлении высшему правительству о нуждах дворянства просить о дозволении составить комитет для начертания на вышеизложенном основании будущих прав и обязанностей как владельцев, так и крестьян»* (Каласы пад сярпом тваім, кн. 1, с. 214), а таксама канкрэтна-бытавую дакладнасць, напрыклад: *«За время службы показал себя как грамотный, но недостаточно дисциплинированный офицер...»* (Чорны замак Альшанскі, с. 150), і далей поўнасю даецца тэкст характарыстыкі на рускай мове.

Падчас цытаты (часцей за ўсё з паэзіі) — гэта радкі любімага героем твора рускага паэта. Яны адлюстроўваюць пэўныя бакі светапогляду, унутранага, эмацыянальнага стану героя. Так, дзіўным лічыць для сябе Алесь Загорскі тое, што ён яшчэ не нарадзіўся, а яго любімы паэт Цютчаў ужо адказаў на тры пытанні, якія пачынаюць мучыць героя толькі цяпер:

*Оратор римский говорил
Средь бурь гражданских и тревоги:
«Я поздно встал — и на дороге
Застигнут ночью Рима был!»*

Счастлив, кто посетил сей мир

В его минуты роковые —

Его призвали всеблагие

Как собеседника на пир. (Каласы пад сяром тваім, кн. 1, с. 311—312.).

Шырока ўжываюцца Ул. Караткевічам тэксты рускіх песень. Яны могуць скарыстоўвацца для стварэння гістарычнага каларыту, як, напрыклад, песня зняволеных у гістарычнай аповесці «Зброя»:

Милосердные наши батюшки,

Не забудьте нас, невольников,

Заключенных, Христа ради! (Чорны замак Альшанскі, с. 347.).

Песня можа выкарыстоўвацца для стварэння вобраза канкрэтнага чалавека, з уласцівымі яму рысамі характару: «*І вось яна [Нонка] цягнулася за намі кроках у дзесяці і насвіствала нешта «старарэжскае», накіталт: «А л ё ш а, ш а! В о з ь м и п о л т о н о м н и ж е, к ч е м у 0 д е с с у - м а м у в с п о м и н а т ь?»* (Вока тайфуна, с. 100). Ці яшчэ: «*Р а з б у д и, к о г д а р а с к и н е т в е т в и п о - в е с е н н е м у ч а ш т а р ы й с а д*», — змрочна сказаў ён [Хілінскі]» (Чорны замак Альшанскі, с. 75). Характэрным з’яўляецца прыём, калі персанаж спявае невядома кім складзеныя словы на матыў вядомых рускіх песень: «*У спіну ім Генка заспяваў прачулым, дураслівым голасам на матыў «Стель да стель кругом»: В т о й с т е п и г л у х о й И с т о р и к у м и р а л*» (Там жа, с. 104); «Як на матыў «Блізка горада Славянска» спяваюць:

Близко Печкина трактир:

У присутственных ворот

Есть дешевая квартира

И для всех свободный вход» (Там жа. с. 292.).

У песні можа быць невядомым не толькі аўтар слоў, але і матыў, на які яна спяваецца: «*Змагіцель] Зрабіў жахлівую міну і, паказваючы на бутэльку каньяку, чуліва праспяваў: «Д а й т е б е д н о м у ш у т у з в е з д о ч к у в о н т у»* (Там жа, с. 98). Як правіла, такое ўжыванне рускіх песень носіць жартаўлівы характар.

Пэўны пласт лексікі ў творах Ул. Караткевіча складаюць іншамоўныя словы, якія не з’яўляюцца ўкрапінамі, а выступаюць у якасці сродку намінацыі прадметаў і з’яў. Гэта паланізмы *брыль, гармідар, магнат, маярат, маёнтак, навет, пэндзаль, фальварк* і інш.; польскія словы моўнага этыкету — *васпане, вашамосць, до відзэння* і інш.; украінізмы — *галушкі, парубак, майно* і інш. Русізмы, акрамя запазычанняў, у гэтай функцыі ўжываюцца рэдка. У разгледжаных творах адзначаецца толькі некалькі выпадкаў скарыстання русізмаў у якасці сродка намінацыі: назва артыкула ў энцыклапедыі — «*цианистый калий*», іранічнае найменне лома і дзвюх лапат — «*орудия труда*», надпісы на дошках на грудзях у павешаных —

«растлительница», «поджигатели».

У мастацкіх мэтах скарыстоўвае Ул. Караткевіч факты інтэрферэнцыі, у якіх адлюстроўваецца маўленне рэальных носьбітаў беларуска-рускага (польскага, нямецкага) двухмоўя. З іх дапамогай ствараецца вобраз сучаснага бяздушнага чыноўніка-бюракрата, для якога бумага, «дакумент» заўсёды больш важныя, чым жывая справа: *«Ну мы кажам: не трэба, вазьміце так. А яны: з в і н і ц е, але трэба д а к у м а н т ы, а д ч о т н а с ц ь. Гэта і м у ш ч а с т в а...»* (Вока тайфуна, с. 46).

Прыём змешвання стыляў і моў выкарыстоўваецца пісьменнікам для стварэння сатырычных вобразаў царскіх чыноўнікаў у аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха». У наступных рэпліках суддзі назіраецца мешаніна рускіх і беларускіх моў, як вынік яго непісьменнасці, жадання прыдаць сваёй мове афіцыйны тон і ў той жа час прыстасавацца да мовы мясцовай шляхты: *«В ы, н а в е р н а е, ведаеце, што зрабілі ч т о - т а п а д о б н ы е да крыміналу, к а г д а п а б і л і прыстава за к а к о й- т а н я в і н н ы ж о р т? Гэта — д з е й с т в і е ў г а л о ў н а н а к а з у е м а е, і б а к а к у р а т супярэчыць норавам нашага наваколля, а таксама і зводам імперыі Расійскай»* (Вока тайфуна, с. 308—309). І яшчэ адна рэпліка: *«А ц і б у д з е т п р ы я т н а г а с у д а р у, што член т а к о г а п а в а ж н а ш а о б ъ е к т а з г а с у д а р с т в е н н ы м і п р а с т у п н і к а м і?»* (Там жа, с. 311). Імкненне суддзі, які дрэнна валодае беларускай мовай, размаўляць па-беларуску, прыводзіць не толькі да неўсвядомленага пераходу элементаў рускай мовы ў беларускую, але і прымушае яго свядома нязвычайныя словы, рабіць іх нібыта больш падобнымі да беларускіх, мясцовых (*какурат, паважнаша*). Пракурор таксама дрэнна валодае беларускай мовай, але, у адрозненне ад суддзі, у яго маўленні змешваюцца элементы беларускай і польскай моў: *«Пра далікатнасць пану трэба м о ў ч а ц ь. Вы з'явіліся сюды і адразу парушылі с п а к о й мірных а с ъ в а т э л я ў. Скандаль, з б у й с т в а, спроба завязаць дуэлю са смяротным канцом на бале ў шаноўнай пані Я н о с к е й. І, да таго ж, палічылі за годнае набіць паліцэйскага чына пры выкананні службовых а б о в ё н з к у в»* (Там жа, с. 309). Завяршае галерэю сатырычных вобразаў адвакат, мова якога сведчыць, што перад намі немец: *«Нам, дваранам, с т а н о в і ш ч а а д п а н Б е л а р э ц к і е с т а с а б л і в а з р а з у м е л ы й. Мы не хочам вам непрыемна рабіць. Н я х а й в а с ц і х а і мірна адсюль з'е х а ц ь. Тады ўсё тут, я к к а з а ц ь, абразуецца, і мы справу замінаць будзем... Нун, гут?»* (Там жа, с. 310).

У разгледжаных прыкладах іншамоўныя словы выконваюць дзве функцыі: скарыстоўваюцца як сродак моўнай характарыстыкі персанажа і выступаюць у якасці сродку стварэння адмоўнага вобраза.

Трэба зазначыць, што іншамоўная лексіка ў мастацкім творы выконвае нярэдка некалькі мастацкіх функцый адначасова.

Такім чынам, іншамоўная лексіка, у тым ліку і русізмы, у творах Ул. Караткевіча — не выпадковасць. Гэта сведчанне глыбокага пранікнення

мастака ў жывыя працэсы жыцця, дзе «перамешана» сваё і чужое, мінулае і сучаснае, глыбокая думка і жарт, высокамастацкае беларускае слова і макаранічнае маўленне. У гэтай бурнай плыні крышталізуюцца ідэі і іх «матэрыяльныя носьбіты» — словы, выразы, сказы. І найлепшыя з іх уваходзяць у духоўную і моўную скарбніцу беларусаў. Гэта — заканамернасць жыцця, закон мовы.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

«НАД НАМІ СЛОВЫ УЛАДАРАЦЬ»*

*Сярод слоў, як сярод лясоў,
Як сярод шумлівых дуброваў.*

Леанід Дайнека

Неяк мудры чалавек сказаў: «Дзе не загінула слова, там і справа яшчэ не загінула».

Што ж трэба рабіць, каб слова роднае, каб беларуская мова наша жыла і квітнела, забяспечваючы «справу» — жыццё і духоўны росквіт народа?

Сёння гэта пытанне не проста эмацыянальна-рытарычнае, бо абуджаецца нацыянальная самасвядомасць, бо набірае сілу ўсведамленне таго, што мова і народ, мова і нацыя, мова і нацыянальная культура — паняцці, знітаваныя самой сутнасцю чалавечага жыцця.

Найперш адзначым (хоць гэта думка і не новая), што мова і культура не проста звязаны паміж сабой, а ўтвараюць адзінства суцэльнасць. Кожнае змяненне ў галіне матэрыяльнай і духоўнай культуры знаходзіць глыбокі адбітак у мове, у нацыянальным лексіконе, у багацці канцэптуальнай сістэмы, якая назапашваецца ў гэтым лексіконе і кожны раз служыць стартавай пляцоўкай для новых зрухаў, новых прарываў у галіне нацыянальнай культуры.

Гісторыя сведчыць, што няма і не можа быць ні асобнай нацыянальнай культуры, ні асобнай нацыянальнай мовы без кантактаў, без узаемадзеяння з іншымі культурамі і мовамі. Такія кантакты могуць мець розную накіраванасць, розную інтэнсіўнасць і розныя вынікі. Задача заключаецца ў тым, каб вызначыць спецыфіку гэтых міжкультурных і міжмоўных кантактаў у максімальна аб'ектыўнай ступені, не паддаючыся ні ўласным ацэначным схільнасцям, ні кан'онічным «агульнапрынятым» канцэпцыям, ні часовым палітычным запатрабаванням. Толькі аб'ектыўны погляд здольны паказаць, што няма «вялікіх» і «малых» культур у прымітыўным значэнні гэтых слоў. Мова і культура кожнага народа не толькі прымаюць, убіраюць у сябе дасягненні іншых культур і моў, але і сама выпраменьваюць духоўнае святло народа, які іх стварае. Беларускі ўплыў на суседнія культуры і мовы — «кніга», у якой яшчэ застаецца шмат не прачытаных (а можа яшчэ і не напісаных) старонак.

Непазбежныя і даўнія міжмоўныя кантакты, сувязі нацыянальных культур, багацце і паскоранае развіццё камунікатыўных патрэбнасцей людзей, набліжэнне эры «інфармацыйнага грамадства» — усё гэта з'яўляецца прычынай існавання двух-і шматмоўя. Можна і трэба не пагаджацца з тым, якія формы набывае двухмоўе на нейкім этапе жыцця нацыі, можна і трэба крытыкаваць дэфармаваныя «праявы» яго бытавання, можна і трэба прымаць скажэнні «моўнай свядомасці» пэўнай часткі нацыі. Але адзіна разумная і мэтазгодная палітыка ў гэтай сферы грамадскага жыцця

* 3 верша С. Грахоўскага «Словы».

заклучаецца толькі ў тым, каб знайсці шляхі і патрэбныя сродкі фарміравання і выхавання шматмоўнай асобы. Стэрыльнага аднамоўя ў наш час няма і быць не можа. Багацце чалавечых зносін патрабуе багацця моўнай адукаванасці чалавека.

Варта падкрэсліць, што нацыянальна-культурная самасвядомасць уключае ў сябе ў якасці адной з найважнейшых частак сваіх моўную самасвядомасць, якая арганічна аб'ядноўвае два істотныя кампаненты: моўную кампетэнцыю і лінгвістычную адукаванасць. І першае і другое паняцці павінны быць сёння ў цэнтры ўвагі кожнага, хто працуе на ніве народнай культуры.

Жыццяздольная нацыя не баіцца і не цураецца культурна-моўных кантактаў з іншымі нацыямі і народамі. Чым разнастайнейшыя такія кантакты, тым актыўней развіваецца нацыянальная культура, запазычваючы, перапрацоўваючы і засвойваючы элементы іншай культуры. Гэта цалкам адносіцца і да сувязей паміж беларускай і рускай культурамі, паміж беларускай і рускай мовамі.

Калісьці Я. Ф. Карскі, чалавек, які неацэнна многа зрабіў для развіцця культурнай і моўнай самасвядомасці нашага народа, у артыкуле «Да пытання аб мяжы беларускіх гаворак» адзначыў здолнасць беларусаў да ўспрымання ўсяго новага, да змяненняў, якіх патрабуе жыццё. Але пры гэтым ён падкрэсліў: «Адзінае, што больш упарта захоўваецца ў беларусаў, гэта іх мова» [11, с. 435]. Будзем спадзявацца, што ён быў празарліўцам і што яшчэ вякі і стагоддзі над намі будзе ўладарыць беларускае слова.

СПІС ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКІХ КРЫНІЦ

- Багдановіч М. Збор твораў: у 2-х т. / М. Багдановіч. — Мінск, 1968.
Бурьян Б. Грозные отголоски / Б. Бурьян. — Минск, 1984.
Караткевіч Ул. Збор твораў: у 8-і т. / Ул. Караткевіч. — Мінск, 1988 – 1991.
Клаз И. Белая Русь / И. Клаз. — Минск, 1983.
Козько В. Колесом дорога / В. Козько. — М., 1983.
Колас Якуб. Стихотворения и поэмы / Якуб Колас. — Л., 1978.
Купала Янка. Збор твораў: у 7-і т. / Янка Купала. — Мінск, 1972 – 1976.
Современная русская поэзия Беларуси. — Минск, 2003.
Спринчан Б. Вечная страда / Б. Спринчан. — Минск, 1978.
Ялугин Э. Острова. Последний князь / Э. Ялугин. — Минск, 1986.

ЛІТАРАТУРА

1. Алексеев, М. Д. Восприятие иностранных литератур и проблема иноязычия / М. Д. Алексеев // Труды юбилейной научной сессии. Секция филол. наук. — Л., 1946.
2. Багдановіч, М. 36 т. в: у 2 т. — Т. 2. — Мінск, 1968.
3. Булахов, М. Г. Особенности интерференции белорусского и русского языков / М. Г. Булахов // Проблемы двуязычия и многоязычия. — М., 1972.
4. Булаховский, Л.А. Курс русского литературного языка / Л.А. Булаховский. — Киев, 1952. — Т. 1.
5. Булыка, А.М. Лексічны запазычанні ў беларускай мове XIV – XVIII стст. / А. М. Булыка. — Мінск, 1980.
6. Виноградов, В. В. Основные вопросы изучения современных славянских литературных языков / В. В. Виноградов // Вестник МГУ. Сер. общ. наук. — 1949. — Вып. 3. — № 7.
7. Вобраз-81. — Мінск, 1981.
8. Гируцкий, А.А. Белорусско-русский художественный билингвизм: типология и история, языковые процессы / А. А. Гируцкий. — Минск, 1990.
9. Гируцкий, А.А. Взаимодействие белорусского и русского языков в художественной литературе / А. А. Гируцкий // Вести БГПУ. — 2006, № 1. — С. 76 – 79.
10. Гируцкий, А.А. Русскоязычная поэзия Беларуси в контексте двуязычия / А. А. Гируцкий // Вести БГПУ. — 2005. — № 2. — С. 69 – 72.
11. Карский, Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Е. Ф. Карский — М., 1962.
12. Козько, В. Школа, масштаб, уровень / В. Козько // Дружба народов. — 1980. — № 5.
13. Колас, Я. Збор тв.: у 14 т. Т. 13. Мінск, 1977.
14. Крапіва, К. Аб некаторых пытаннях беларускай мовы / К. Крапіва // Дружба народов. — 1980. — № 5.
15. Михайловская, Н. Г. Стиль русскоязычной литературы Севера и Дальнего Востока / Н. Г. Михайловская. — М., — 1984.
16. Многоязычие и литературное творчество. — Л., 1981.
17. Мормыш, Л. С. Лексические белорусизмы как средство создания национального колорита / Л. С. Мормыш // Вести БГПУ. — 2006. — № 1. — С. 79 – 83.
18. Борудоминский, В. Повесть о толковом словаре / В. Бордоминский. — М., 1981.
19. Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. — Мінск, 1982.
20. Супрун, А. Е. «Экзотическая лексика / А. Е. Супрун // НДВШ. Филол. науки. — 1950. — № 2.

- 21.Филин, Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка / Ф. П. Филин. — М., 1981.
- 22.Шакун, Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. — Мінск, 1984.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ЗМЕСТ

«Пароль неўміручасці — родная мова» (Замест уступу)

Ішло слова з захаду...

Вазьмі маё слова...

Ішло слова з усходу...

«Над намі словы ўладараць» (Замест заключэння)

Спіс літаратурна-мастацкіх крыніц

Літаратура

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ